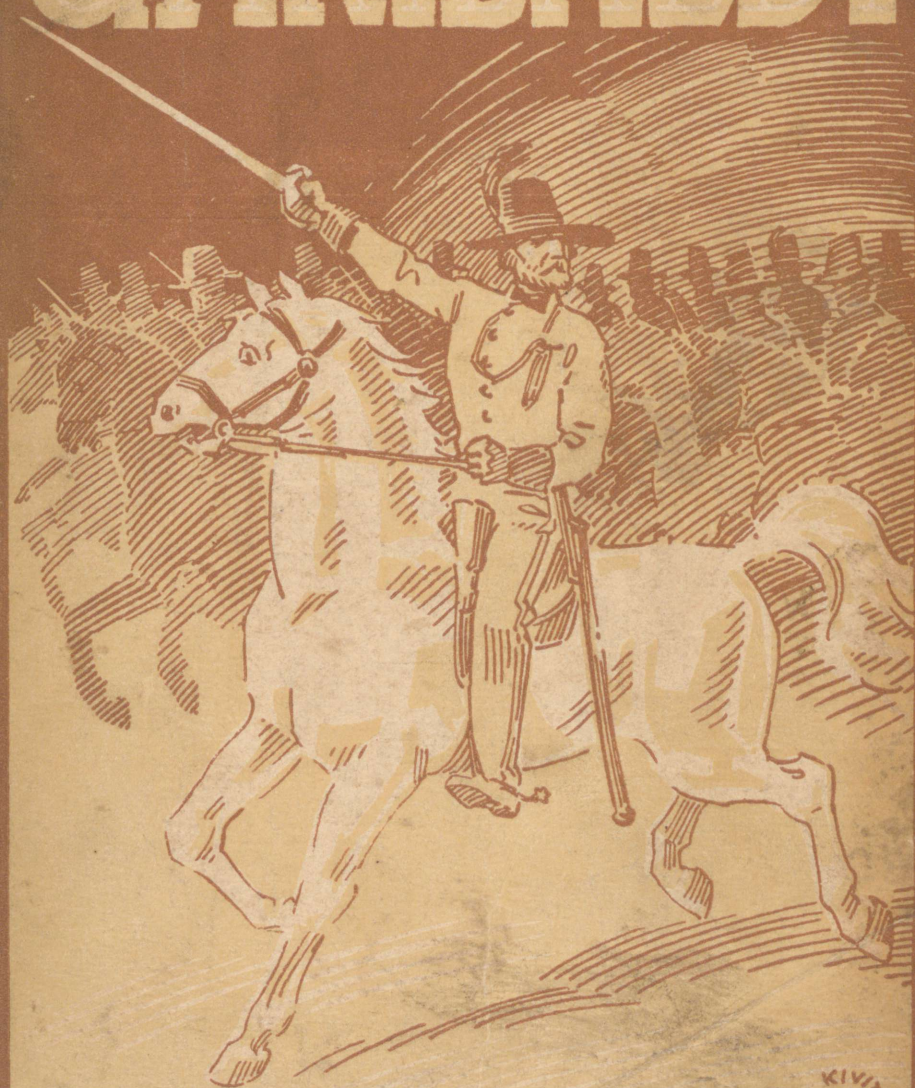

GARIBALDI

KIVIT

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

ELULOOLINE SEERIA: GARIBALDI

GIUSEPPE GARIBALDI

F. J. SNELL

GARIBALDI

TÕLKINUD LINDA LUIGA

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS
TARTUS, 1932

G. Roht'i trükk, Tartus 1932.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

I p e a t ü k k.

Päevavaras ja vastuhakkaja.

Giuseppe Garibaldi sündis Nice'is 4. juulil 1807. Nice on praegu ja on olnud 1860. aastast saadik Prantsuse linn, kuid nende aastate vahel ta kuulus Piemonti kuningriiki, ja ta itaalia nimi on Nizza. Garibaldid olid puhastverd itaallased, kes olid tulnud kolmekümne aasta eest Chiavari, teiselt poolt Genovat. On siiski üsna võimalik, et sadade aastate eest nende esiisa oli üks langobardidest või germaani barbaritest, kes tulid üle Alpide ja asusid elama Põhja-Itaaliasse, mille nad võitsid mõõga abil. Seda võib järeldada nimest, mis oli väga kohane Itaalia vabastajale, tähendades umbes „vaprat sõdurit“.

Meie kangelase isa ei põlvnenud kõrgest soost. Ta oli tubli laevakapten ja mitte rikas. Kuid Domenico Garibaldil oli kindel kavatsus anda pojale hea haridus, hoolimata kuludest, ja on kahju, et see isalik ohvrimeelsus oli täiesti raisatud. Sest õnnetuseks tema poeg ei armastanud kooli ja oli kahetsusväärne logeleja. Sel ajal kui ta oleks pidanud istuma raamatute taga, ta ühes onupojaga uuris mägesid või all sadamas vahtis laevu ning madruseid, kes olid saabunud kaugeist maist.

Ühel ta lapsepõlve seltsilistest on elavaid mälestusi neist päevist, millest ta kirjutab järgmist:

„Kuigi Peppino (Giuseppe) oli armas, tubli poiss, kes plaanitses igasugu seiklusi, mängis ta päevavarast, niipea kui tal õnnestus saada laenuks püss või meelitada kalamehi võtma teda kaasa merele, läks austripüügile ega puudunud iial skumbriapidustustel Villafrancas või sardiinide vedamisel Limpias; ta oli sageli mõtlik ning vaikne, ja kui tal oli huvitav raamat, ta võis tundide viisi lamada oliivipuude all ning lugeda, ja siis polnud mingit mõtet kutsuda teda osa võtma mõnest kavatsetavast üleannetusest. Tal oli ilus hääl, ja ta tundis kõiki maarahvanning madrustelaule ja suure hulga prantsuse laule lisaks. Isegi poisikestena me vaatasime kõik üles tema poole ja valisime teda oma vahekohtunikuks, kuna väikesed pidasid teda oma loomulikuks kaitsjaks. Ta oli tugevamaid ja vastupidavamaid ujujaid, keda olen kunagi näinud, ta oli otsekui kala vees.“

Väikese poisina Garibaldi aitas välja ühe pesunaise sügavast kraavist. See oli esimene kuueteistkümnest inimesest, keda Garibaldi päästis uppumisest — mis näitab, et tema osavus ja vaprus ei piirdunud võitlusväljaga. Kuid see nooruslik kangelaslikkus suutis vaevalt heaks teha ta halba edasijõudmist koolis, ja ta õpingud tavalises mõttes lakkasid, kui ta oli viieteistkümnenaastane. Üks tema õpetajaist oskas inglise keelt ja oleks õpetanud seda talle, kuid poiss jättis kasutamata selle võimaluse õppida, nagu ta hiljem nimetas, „Byroni ilusat keelt“. Ta õppis — ja unustas — natuke ladina keelt; prantsuse keele ta omandas üsna kergelt ja tegi edusamme — mitte küll palju — matemaatikas. Ta omandas elementaarse, kuid tarviliku lugemis- ja kirjutamisoskuse, mille abil ta võis rahul-

dada oma head maitset. Tema vaimu iseseisvus viis teda Voltaire'i poetiliste tööde lugemisele, ja ta läks nii kaugele, et õppis mõningad kohad pähe. Ent see oli Ugo Foscolo, tol ajal elav itaalia poet, hellitav õilsaid ideaale oma maa ja inimeste vastu, kes võlus teda kõige enam ja võitis tema austuse; kogu eluaeg Garibaldi armastas tsiteerida seda kirjanikku. Ta ise katsus hilisemal aastail kirjutada värssse, aga kuigi ta mõistis luule ja muusika võlu, ta romantilised tunded kehastusid loomulikumalt tegudes kui sõnades. Tema ülesanne polnud luua värssse, vaid uuesti luua rahvust. Kuid meeldiv on mõtelda, et ta polnud nii vähese haridusega, nagu ta halvastiveedetud koolipäevade järgi oleks võinud karta. Võib-olla ta kooliskäimist oleks pikendatud, kui ta oleks olnud tõsisem ning hoolikam; aga ta kutsus esile kriisi julge vastuhakkamisega, mida on kõige parem kirjeldada tema omade sõnadega:

„Tüdinenud koolist ja võimetu kannatama istuvat eluviisi, tegin ühel päeval mõningaile omavanustele seltsilistele ettepaneku põgeneda Genovasse ilma mingi kindla plaanita, kuid tegelikult kavatsedes otsida õnne. Öeldud, tehtud. Võtsime ühe paadi, laadisime peale veidi toidumoonna ja kalastamisriistu ning purjetasime ida poole. Olime juba Monacost möödas, kui laev, mille oli saatnud minu hea isa, jõudis meile järele ja viis meid tagasi sügavasti alandatuina. Üks abt oli teatanud meie põgenemisest. Milline kokkusattumus! Abt, vaimuliku seisuse esindaja, ja mina olen nii tänamatu, et kiusan taga neid vaeseid vaimulikke!“

Pärast seda Domenico Garibaldi pidas mõistlikumaks loobuda võitlusest ja saata poeg merele.

Giuseppe algas laevapoisina ja kümne aasta jooksul tõusis kaubalaeva kapteniks. Kui ta otsis seiklusi, siis ta ei pettunud oma soovides. Kolm korda vangistasid teda mereröövlid, kes riisusid ta paljaks kõigest, mis tal oli. Teisel reisul ta isa väike laev sattus paavsti riikide piiridesse, ja isa viis ta külaskäigule Rooma, mis avaldas kustumatut mõju noormehesse. Colosseumi ja teiste varemete nägemine tuletas talle meelde linna endist suurust ja äratas unistuse uuest Roomast, mis oleks vabastatud vaimlikust orjusest.

„See Rooma“, kirjutab ta, „mida nägin oma noore meelegujutusega, oli tuleviku Rooma — Rooma, millesse ma ei kaotanud kunagi usku, kuigi olin merehädas, suremas, saadetud maa-pakku Ameerika metsade kaugemaise sügavustesse; see oli idee suure rahva uuestisündimisest, oli kogu mu elu juhtiv mõte ja ideaal.“

Varsti Garibaldi sai osa võtta oma kaasmaalaste püüetest vabastada end Austria ja paavsti ikkest. *Ciro Menotti*¹ ja karbonaarid² olid tõstnud vabaduselipu Kesk-Itaalias; austerlased olid liikumise maha surunud armutu toorusega, ja vapper Menotti poodi üles; kuid asi ei surnud. 1832. aastal Garibaldi kohtas salga prantsuse pagulasi, *Saint-Simon'i* järelkäijaid³, ja vaimustus nende äärmistest vaadetest. Järgmisel aastal ühes Musta mere sadamas ta sattus kokku „Noor-Itaalia“ prohveti *Mazzini* sõbraga, kes soovitas tal astuda ühingusse. Garibaldi rõõmustas mehe ning temalt saadud sõnumi üle, mille ta võttis vastu kui poliitilise usutunnistuse. „Kolumbus“, kirjutab ta, „polnud nii õnnelik Ameerika avastamisel kui mina, leides mehe, kes oli tõesti teinud endale ülesandeks meie maa vabastamise.“

Mazzini oli asunud elama Marseilles'i ja

sinna läks Levant'ist tagasi tulnud Garibaldi ning kirjutas end Noor-Itaalia liikmeks. Selle ühingu sihiks oli kujundada Itaaliast rahvust ning seada sisse vabariiklik valitsussüsteem. Itaalia oli sel ajal lihtsalt „geograafiline väljendis“. Lombardia ja Veneetsia olid Austria riigi provintsid. Piemont ja Sardiinia moodustasid ühe kuningriigi, ja Napoli ning Sitsiilia — „kahe Sitsiilia kuningriik“, nagu seda nimetati — moodustasid teise. Paavsti riigid olid kiriku ajutiseks omanduseks. Peale nende oli mitu teist väikest riiki nagu Parma, Moodena, Toscana ja väike San Marino vabariik. Itaalia patrioodile ei võinud miski olla kurvastavam kui näha oma maad nii nõrgana, orjastatuna ja killustatuna. Mazzini poliitiline usutunnistus oli vabariiklik, ja see pole ime. Ta sünnimaa oli ohverdatud dünastilistele huvidele, aristokraatlikele ja vaimlikele eesõigustele, ja sellepärast need asjad paistsid talle õudses valguses.

Veebruaris 1834 puhkes teine mäss. Mazzini läks Savoiasse itaallastest, poolakatest, prantslastest ja sakslastest segaväega, lootes, et temaga ühinevad Piemonti veteraanid, kes olid teeninud suure Napoleoni all. Garibaldi saadeti võitma nende poole laevastikku, mille teenistusse ta astus selle sihiga. Mõlemad pettusid. Ei maal ega merel leidnud nad mingit tuge, ja neile ei jäänud muud teed kui taganeda. Mazzini pööras suure kiiruga tagasi Šveitsi, kuna Garibaldi, riietatud talupojaks, põgenes Genovast üle mägede Nizzasse ja sealt Prantsusmaale, kus ta oli väljaspool hädaohtu. Marseilles's ta luges ajalehtedest, et ta oli mõistetud surma Piemonti valitsuse poolt, kelle silmis ta oli äraandja. Ta oli pääsenud õnnelikult.

Õnnelik elu rohtlaanes.

Kuna isamaalised väljavaated polnud paljutootavad ja Garibaldi oli märgitud mees, siis ta veetis kaksteist aastat — 1836 kuni 1848 — Lõuna-Ameerikas, mis oli pelgupaigaks paljudele rahulolematuile itaallasile. Ta oli vaevalt tõstnud jala tollele mandrile, kui ta sõlmis tugeva sõpruse ühe Genova pagulasega, nimega Rossetti. Nad hakkasid kahekesi väikese rannalaeva osanikeks ja töötasid üheksa kuud kaupmeestena Rio Janeiros. See elu ei sobinud hästi Garibaldi seiklushimulise iseloomuga, sellepärast ta pakkus oma abi väikesele Rio Grande do Suli vabariigile, mis parajasti sel ajal astus võitlusse Brasiilia riigiga. Kahekesi Rossettiga nad varustasid kalurilaeva, mille nad ristasid *Mazzini*'ks, ja ühes tosina võitlushimulise mehega asusid röövretkele, milleks nad olid võtnud kaaperdusekirja ⁴.

Kuid Garibaldit ei rahuldanud vaenlase kaubalaevade varitsemine merel, ja varsti ta tegi endale nime guerillaväe ⁵ juhina maal. Väed, mis olid tema juhatuse all, vaheldusid mõnest sajast mitme tuhandeni, ja ratsavägi — kõik kogenud hobusemehed — oli silmapaistev julguse poolest. Enamik viimaseid oli varustatud odadega, kuid nende seas oli ka osavaid mõõgamehi, ja peale selle oli neil iseäralik relv nimega *b o l a s*, mis koosnes kolmest nahaga kaetud ja põimitud rihma külge kinnitatud raskest kivist, mida täie sõidu peal virutati vastu hobuste jalgu ja mis pea eranditult paiskas need maha. Toiduks olid neil terved karjad loomi, keda tapsid ja praadisid varraste

otsas; ja see oligi nähtavasti kõik nende söök, sest Garibaldi ütles 1849. aastal, et ta oli elanud Ameerikas viis aastat „lihast ja veest“. Ta hindas väga kõrgelt oma meeste — hispaanlaste, segavereliste ja neegrite — osavust ning vastupidavust ja kinnitas, et nad ületasid kaugelt tsiviliseeritud sõjaväe.

Garibaldi tundis täit rõõmu oma kogemusist Lõuna-Ameerikas ja vaatas tagasi nendele haruldase rahuldustundega, kui ta raugana kangete liikmetega istus kolde ees ja mälestuses manas esile rohtlaante rõõme ning kurvastusi. Ta oli kaotanud seal palju seltsimehi ja oli ise vaevalt pääsenud surmast, aga seal ta kohtas ka tubli naise, kes sai ta abikaasaks ning sõbraks.

Tasuks abi eest Laguna⁶ linna võitmisel määrati Garibaldi Brasiilia vangistatud sõjalaevastiku juhatajaks. Aga ta meeoleolu polnud sugugi ülev, kui ta kõndis oma lipulaeva *Itaparica* lael. Teda rõhusid kohutavad lüngad sõprade ringis, kes olid langenud mõõga läbi või kadunud laevahukus, ja ta tundis suurt üksildust. Selle mõjul tekkis romantilisemaid sündmusi Garibaldi elukäigus. Ta oli armastanud ennegi, kuid need tundehood olid möödunud. Nüüd temas ärkasid püsivamad tunded, ja ta valis mõrsja noorte hispaania daamide seast, kelle linna ta oli parajasti vabastanud Brasiilia ikkest — sest kas Itaalias või Ameerikas, Garibaldi pidas oma kohuseks töötada vabaduse kasuks, ükskõik millise hädaohuga iseendale. Kuidas ta nägi esimest korda oma tulevast naist, on kirjeldatud ta autobiograafia järgmises katkes:

„Luigi, Edoardo ja teiste kaasmaalaste kaotus jättis mu täiesti üksikuks; tundsin end üsna mahajäetuna maailmas. Vajasin inimlikku südant,

kes oleks armastanud mind, niisugust, keda võisin alati pidada enese lähedal. Tundsin, et kui ma ei leia kedagi otsekohe, siis muutub elu väljakannatamatuks. Juhuslikult heitsin pilgu Barra poole, see on võrdlemisi kõrge mägi laguuni sissekäigu lõunapoolses osas, kus paistsid mõningad lihtsad ja maalilised majad. Teleskoobi abil, mida laeval jalutades alati kandsin kaasas, nägin üht noort naist, ja otsekohe andsin käsu paati alla lasta, sest tahtsin minna maale.“

Noore neiu nimi oli Anita Riberas. Ta oli kaheksateistkümneaastane, ja ta isa oli juba valinud talle abikaasa — mehe, kellest neiu ei hoolinud põrmugi. Garibaldi jätkab:

„Maabusin ja liikudes majade poole, kus mõtlesin leida oma retke sihi, kaotasin juba lootuse neiu uuesti näha, kui sain kokku ühe kohapealse elanikuga, kellega olin tutvunud varsti pärast meie päralejõudmist.

Ta kutsus mind oma majja kohvi jooma. Astusime sisse, ja esimene isik, keda mu silmad kohtasid, oli tütarlaps, kes oli meelitanud mind maale. Jäime mõlemad seisma võlutult ning keeletult, vahtides nagu inimesed, kes kohtavad esimest korda ja otsivad teineteise näost midagi, mis kergendab meelde tuletada unustatud minevikku. Viimaks tervitasin teda sõnadega : *Tu devi esser mia* (sina pead saama minu omaks). Oskasin üsna vähe portugali keelt ja ütlesin need sõnad itaalia keeles. Sellest hoolimata oli minu häbematus magnetiline. Ma sõlmsin nüüd sideme, tegin lepingu, mida surm üksi võis tühistada.“

Mõni päev hiljem Garibaldi tuli tagasi ja viis oma uue aarde sõjalaevale. Niisugune kiire abielu lõpeb sagedasti pettumusega, kuid see

paar sobis hästi ja nad elasid kümme aastat täiesti õnnelikult. Sellest hoolimata Garibaldi tegi enesele kibedaid etteheiteid Anita surma puhul. Ta tegi enesele uuesti etteheiteid oma memuaarides, kus ta kirjutab: „Anita on surnud; mina olen armetu; ja temale on kätte makstud, jah, kätte makstud!“ Nende sõnade täppis tähendus on täiesti salapärane. „Tema“ võib tähendada isa, kelle soovid olid nurja aetud, või kosilast, kellele Anita oli asjata lubatud. Võib-olla neil oli mõni äge kokkupõrge — võib-olla verevalamist —, ent Garibaldi polnud nõus tõstma loori sellelt valusalt küsimuselt, kuigi ta vabastas naise kõigest süüst.

Anita oli suurepärane ratsutaja ja sama vap- per nagu Garibaldi ise. Tabatud kahuripaugust esimesel tõsisel merelahingul pärast nende abi- ellumist, ta langes kolme surnud mehe laibale, kuid enne kui Garibaldi jõudis tema juurde, ta oli jälle püsti jalul, nii külmavereline ja rahulik, nagu poleks midagi juhtunud. Teine kord, kui Rio Grande sõjavägi sai lüüa, Anita langes vangi ja tema mees arvati olevat tapetud. Saanud loa külastada lahinguvälja, Anita uuris üksteise järel kõigi langenute nägusid ja tegi kindlaks, et Garibaldi oli pääsenud. Siis ta lipsas osavalt joobnud vahtidest mööda, muretses tulise hobuse ühelt maamehelt ja ratsutas kuuskümmend miili läbi metsa, vee ning rohtlaane Lagosesse. Vaen- lase vahisalgad ei tülitanud teda: nad pidasid teda vaimuks ja põgenesid hirmunult. Varsti pärast seda, kui ta oli jõudnud sihile, ühines temaga ta imetlev abikaasa.

Nende esimene laps sündis 1. septembril 1840 ja nimetati Menottiks eespoolmainitud Itaalia vabadusemärtri järgi. Kuna vastsündinu pidi

„ürgmetsas“ peaaegu ära külmama, siis Garibaldi otsustas alustada rahulikku elu Montevideos, kuid paari kuu pärast ta oli juba jälle sõdimas. Uruguai vabariik, mille pealinnaks oli Montevideo, sattus võitlusse oma naabri, Argentiinaga, ja Garibaldi kujundas Itaalia leegioni oma kaasmaalastest, kes moodustasid linnas suure asunduse. Seal elas ka palju prantslasi, ja uhked oma rahva kuulsatele sõjalistele traditsioonidele, vaatasid nad ülevalt alla itaallasile. Garibaldi otsustas näidata neile, et see põlgus põhjenes väärarvamisel.

Itaalia leegion, mis moodustati Montevideos, oli selle sõjaväe algidu, millega Garibaldi hiljem täitis oma suure ülesande, ja selle liikmed olid esimesed, kes panid selga kuulsa punase särgi. Selle mundri algupära pole kindlasti teada, ent admiral Winnington-Ingram, kes 1846. aastal oli Montevideos noore sõdurina, annab järgmise ebaromantilise seletuse asja kohta:

„Selle tarvituselevõtu põhjustas vajadus rõivastada uut leegioni nii odavalt kui võimalik ja kuna üks kaubamaja Montevideos oli pakkunud valitsusele alandatud hinnaga kogu punaseid villaseid särke, mis esialgselt olid määratud nüüd blokaadi tõttu suletud Buenos Airese turule, siis peeti seda liiga heaks juhuseks, et jätta kasutamata, ja sellepärast kaup ostetigi. Need särgid olid määratud kandmiseks meestele, kes töötasid *Saladero*’es või suurtes looma tapaja soolamisasutistes *Ensenadas* ning teistes Argentiina provintsi kohtades, ja oma värviga varjasid teataval määral nende verist tööd.“

Kui see seletus on õige, siis Garibaldi punane särk ei olnud revolutsiooni sümbol, nagu oleks võinud arvata, vaid juhus — kohane munder

lihunikkudele, mitte sõduritele. Toore jõu distsiplineerimiseks oli Garibaldil abiks kaks tublit leitnanti, kes olid juba mõlemad olnud tegelikus teenistuses. Üks, Anzani, oli 1821. aastast saadik võtnud osa vabadusvõitlustest Kreekas, Hispaanias, Portugalis ja Brasiilias; teine, noor ja ilus Milano kodanik nimega Medici, oli võidelnud karlistide sõjas⁷ Hispaanias, saanud kokku Mazziniga Inglismaal ja pärast seda oli kaupmeheks Lõuna-Ameerikas. Hiljem ta mängis auväärt osa oma sünnimaa vabastamises.

Itaalia leegioni moodustamine oli õnnelikuks sündmuseks Montevideole, sest 1843. ja 1846. aasta piiramistel langesid temale osaks kõige ägedamad võitlused. Viimasel aastal itaallased löid Rosas'e⁸ jalaväe ja panid ülima visadusega vastu ta arvurikka ratsaväe kavalatele ning tormilistele rünnakutele — eriti Sant'Antonio juures. Aastaid hiljem Garibaldi tuletas meelde nende vaprust Euroopa kaasmaalaste kahjuks.

„Olen kuulnud“, ütles ta, „meie mehi hüüdvat „Ratsavägi, ratsavägi!“ ja, mul on häbi ütelda, näinud neid viskavat maha relvi ning põgenevat, sagedasti asjatul põhjusel. Ratsavägi! Itaallased Sant'Antonios ja Daymanis naersid maailma kõige toredama ratsaväe üle, kuigi noil päevil neil polnud muud kui tulilukk-püssid.“

Uruguai valitsus polnud tänamatu Garibaldi vastu ja oleks heameelega andnud talle tasuks maad, tiitleid ja rikkust, kuid tema eelistas elada peaaegu armetus vaesuses. Ühel päeval Anita leidis, et tal oli läinud kaduma kolm väikest raha, viimsed ta kehvast tagavarast, ja Garibaldi tunnistas, et ta oli võtnud nad, et osta nukku nende väikesele tütrele. Teinekord ta tuli koju,

kuub nõõbitud kuni lõuani — ta oli andnud viimse särgi seltsimehele, kes oli tema meelest veel suuremas hädas. Ta sõbrad Briti saatkonnas märkasid, et kuigi ta külastas neid sagedasti, siis ikka päeva ajal. Üks ametnik päris temalt selle põhjust. Vastamise asemel Garibaldi paiskas lahti mantlihõlmad ja näitas oma kulunud rõivaid.

Ta mitte ainult ei elanud ise niisuguses puuduses, vaid sundis ka legionääre jälgima oma eeskuju. Kuigi talle meeldis Uruguai rahvas, ta ei usaldanud politikuid, keda ta kahtlustas alatus soovis „teha mugavaks oma pesa“. Nii oli üks tema sihtidest tõsta ühiskondliku elu tasapinda. Samal ajal ta ei tahtnud olla võlgnik vabariigile, kelle teenistusest ta võis olla sunnitud lahkuma oma enese armsa maa kutsel.

III p e a t ü k k.

Tagasi Itaaliasse.

Garibaldi oli kogu aeg kirjavahetuses „Noor-Itaaliaga“; ja 1844. aastal ta kuulis oma kurvas-tuseks, et Bandiera ja Ricciotti⁹, ebaõnnestunud mässukatse juhid, olid vangistatud ja maha lastud Napoli valitsuse poolt. Viimatimainitud isamaalase auks ta laskis oma noorema poja ristida Ricciottiks. 1847. aasta sündmused näisid kiirelt arenevat sihis, mida ta nii väga igatses. Uus paavst, Pio Nono (Pius IX), suhtus heatahtlikult reformi, ja Garibaldi unistas, et emb-kumb kas tema pühadus (paavst) või Toscana suurhertsog paluvad tema abi selleks, et kihutada austerlasi Milanost. Ta nimi oli juba saanud üsna kodu-

seks Itaalias. Maikuus 1848 üks hollandi kunstnik istus Rooma kohvikus ja kuulis üht itaallast ütlevat „Garibaldi tuleb tagasi Montevideost.“ — „Kes on Garibaldi?“ küsis ta. Paari penni eest ta ostis lendlehe, mis sisaldas kangelase pildi ja ülevaate ta seiklusist, mida ta luges kui muinasjuttu. Aasta hiljem see kunstnik, kelle nimi oli Koelman, oli saanud Garibaldi tulisemaks austajaks ja pani oma elu hädaohtu Itaalia vabaduse eest.

See oli õige — Garibaldi oli tagasi tulemas. Ta algas teekonda *Speranza*'l 15. aprillil 1848 ühes salga seltsilistega, ja pärast õnnelikku reisu jõudis Nizzasse. Siin talle sai osaks rõõm veel kord näha oma vana ema; ja siin ühinesid temaga Anita ning nende lapsed, kes olid juba varem saadetud Genovasse, sest seda peeti julgemaks. Kogu linn oli rõõmujoovastuses ja Garibaldi oli üliõnnelik. Kuid varsti laskus tume pilv. Ta ustav sõber Anzani, kes oli võidelnud ta kõrval nii paljudes lahinguis ja sõitnud üle laia Atlandi, et aidata Garibaldit ta suurimas ettevõttes, haigustus ja suri Genovas, ja peaaegu ta viimsed sõnad olid pööratud noorele Medicile, kel oli olnud lahkarvamisi juhiga. „Ära ole vali Garibaldi vastu“, ütles ta, „ta on saatuse valitu. Suur osa Itaalia tulevikku oleneb temast, ja teda maha jätta on ränk eksitus.“

Maabumise ajal vabastajad ei teadnud, et Milano rahvas oli tõstnud mässu ja pärast viiepäevast tänavavõitlust oli kihutanud linnast välja Radetzky kakskümmend tuhat austerlast. Kodus Austria valitsus näis olevat hukkumise lävel — Ungari ja Böömi olid temast lahku löönud ja Viin kääris meelepahast. Peale selle olid ka Prantsusmaa ja Saksamaa revolutsiooni-

valudes. Kõik rahvad, kelle vahelesegamist oleks võinud karta, olid iseendaga ametis; ja nii, näis, oli saabunud „psühholoogiline moment“ purustada ahelad Garibaldi ilusal sünnimaal. Kahjuks olid itaallased killustatud. Kohalikud tülid olid ikka alles päevakorral; ja peale selle oli suuri lahkavamisi küsimuses, missugune valitsus peaks asendama olemasolevad riigikorrad. Mõned soovisid vabariikide liitu, kuna teised tahtsid ühendada Itaalia Savoia sugukonna alla.

Garibaldi oli vabariiklane, mitte ainult siis, vaid alati; kuid ta polnud poliitiline fanaatik ja eelistas maa huvisid teooriale. Sellepärast ta läks Piemonti valitseja Charles Alberti peastaapi ja pakkus oma mõõka tema teenistusse. Õnnetuseks see monarh vastas ainult viisakalt tänades; Garibaldi teenistust ei võetud vastu. See äraütlemine võis kurvastada, kuid ei viinud teda meeleheitele. Järgmine samm oli otsida tööd Milanost, kus tal oli parem õnn, kuigi ta juhtimisandi ei kasutatud täielikult. Ta saadeti nimelt väikese, halvastivarustatud väega Bergamosse, kus tal polnud võimalust mõjutada sõja käiku.

Charles Albert ja Milano ajutine valitsus pidasid äärmiselt õnnetu sõjakäigu, ja lühikese aja pärast olid austerlased jälle tagasi Milanos ning jäidki selle peremeheks. Garibaldi ise jätkas võitlust Alpides; aga kuigi ta andis tõendusid oma võimetest väikestes kokkupõrgetes, olud olid ikkagi liiga tugevasti tema vastu ja ta oli sunnitud taganema üle piiri Šveitsi. Kuninglikkude vägede lüüasaamine Custoza oli Itaalia vabastamise teostamise mitmeks aastaks edasi lükanud.

Paavst Pius IX osutus petlikuks toeks. Ta oli läinud nii kaugemale, et määras ilmlikke minist-

rite kohale, kuid ta põrkas pühas hirmus tagasi heaks kiitmast kaheteistkümnelt tuhande itaallase plaane, kes olid kogunenud Romagnasse kindla otsusega võidelda oma õiguste eest. 29. aprillil 1848 oli ta avaldanud pühaliku kõne, milles ta eitas igasugust kavatsust pidada sõda Austriaga. Pärast seda ta kaotas kõigi ausate isamaalaste usalduse, ja kuigi harimata maarahvas oli üldiselt ustav, Roomas endas, eriti Trastevere¹⁰ urgastes, tekkis vastasrind.

Kuna sõjakäik Alpides ebaõnnestus, siis pööras Garibaldi mõtted Sitsiiliale, kus kurikuulus Bomba (kuningas Ferdinand II) valitses hirmus ülekohtuselt. See vägivaldavalitseja, kelle vastikuid meetodeid Gladstone¹¹ paljastas oma kuulsais „Kirjades Lord Aberdeenile“, ei olevat saanud nimetust „Bomba“ (pomm) paksusest, vaid Messina elanikkude tapmise pärast, keda ta pommitas esimesed seitse päeva septembrikuus 1848. Järgmisel kuul Garibaldi asus teele saarele seitsmekümne seltsilisega, kuid Leghornis teda sunniti maabuma ning võtma osa mandri sündmustest.

Augustis olid austerlased tunginud kallale Bolognale, paavsti linnale ja kuigi rahvas oli nad tagasi löönud, äratas see uus vahelesegamine ägedama pahameele. Teel Firenzesse garibaldilasi võeti vastu soojade tervitustega, kuid vähesed nekrutid ühinesid nendega, ja kui nad jõudsid Filigarisse, paavsti piirile, ületas nende arv vaevalt saja. Siin panid tee kinni nelisada šveitslast paavsti kindrali Zucchi juhatusel, kes mitte ainult ei käskinud seiklejail peatuda, vaid keelas neil tagasimineku läbi Toscana.

Garibaldi oli täbaras seisukorras. Kuid Zucchi läks edasi Ferrarasse ja tema äraoleku ajal tuli

Bologna rahvas ning kandis Garibaldi oma linna, kuhu paari päeva pärast tal lubati tuua oma mehi Filigarist. Nad ei tulnud väravast sisse, vaid marssisid edasi Ferrara sihis. Seletuseks olgu öeldud, et Bologna elanikud sel ajal andsid truudusetootuse kahele demokraatlikule barnabiitide¹² mungale isa Gavazzile ja isa Ugo Basile; ja Garibaldi võlgnes väljapääsu keerukast seisundist isa Gavazzile, kes areteeriti varsti pärast seda. Oli tehtud korraldus, et garibaldi-lased sõidavad Ravennast laeval Veneetsiasse; ja Comacchios pidi sama sihiga asuma laevale rühm odamehi, keda oli Romagnast kogunud noor radikaal Angelo Masina.

Kummalgi juhil polnud vähimatki kalduvust kaubaga nõus olla. Umbes sel ajal tapeti Roomas paavsti minister ja Zucchi sõber Rossi ja 24. novembril 1848 paavst põgenes oma pealinna, riietatud lihtsaks preestriks, ning otsis kaitset kuningas „Bombalt“. Need sündmused mõjusid nii halvavalt Zucchi ja tema meeste meeleolusse, et Garibaldi ja Masina said vaba käe Romagnas, kus leegion kiiresti kasvas arvult. Nekrutite seas oli üliõpilasi ja nelja- ning kuue-teistkümnenaastasi poisikesi, kes olid koolist ära joosnud; enamik aga kuulus käsitöölise ja väikekaupmeeste klassi, toetatud mõningast talupojast ning paarist vangist. Viimatimainitud element ei teinud au liikumisele, kuid Garibaldi ei saanud valida. Peame lisama, et ta distsipliin oli vali ja „röövleid“, nagu ta mehi nimetati, ei lubatud karistuseta riisuda ega haavata vaimulikke.

Detsembri keskel 1848 Garibaldi ja Masina tegid lühikese külaskäigu Rooma, mida esimene polnud näinud sest ajast, kui ta ühes isaga oli käinud linnas mälestusrikkal juhul, millest kõne-

lesime esimeses peatükis. Tehti ettepanek korraldada rongkäik Kapitooli¹³, aga Garibaldi oli kindlasti niisuguste melodramaatiliste ettevõtete vastu, teades väga hästi, et võitlus polnud lõppenud — vaid alles alanud. Sealoleku ajal ta tutvus mitmete vabariiklastega; ent ajutise valitsuse liikmed ei olnud väga viisakad, ja õige pettunult pööras Garibaldi tagasi oma vägede juurde Apenniinides.

Veebruaris 1849 Garibaldi oli jälle Roomas. Ta oli valitud Asutava Kogu liikmeks ja võttis 8-ndal osa Rooma vabariigi väljakuulutamisest. Märtsis saabus Mazzini, Garibaldi poliitiline kasuisa, kes oli üksmeelselt valitud aukodanikuks; uue valitsuse kujundamine lasus tema õlgadel. Ta rääkis oma inglise ja ameerika sõpradele, et ta ei lootnud selle kestmist — sel oli liiga palju vaenlasi sees ja väljas. Käesoleval hetkel kõige kardetavam oli kuningas Bomba, kelle väed varsti kogunesid Rooma väerinnale; ja see hädaoht takistas vabariiki saatmast Garibaldit appi Charles Albertile, kelle käsi käis halvasti võitluses austerlaste vastu. Enne suve möödumist see õnnetu monarh suri ja tema poeg Victor Emmanuel astus tema asemele.

Jaanuari lõpust aprilli keskeni 1849 Garibaldi leegion, milles lõpuks oli tuhat meest, sõdis napolitaanlaste vastu; ja temaga ühines püha preester Bassi vaimulikuna. Garibaldi palus teda loobuda preestrikuuest eraldava punase särgi kasuks, mida kandsid teised tema sõdurid, ja mõlemad mehed jäid lahutamatuks kuni päevani, mil preester andis oma elu Itaalia eest.

Punane Room.

Napoli valitsus polnud ainus, kes ähvardas vastsündinud vabariigi elu. Katoliku võimud — Austria, Prantsusmaa ja Hispaania — olid täis kättemaksuhimu tõusikutele, kes olid julgenud tõsta niisugust mässu Püha Trooni vastu, ja nende vahel tekkis päris võidujooks, kes jõuab esimesena vana korda jalule seadma. Isegi inglise juhtiv ajaleht „Times“ mõistis hukka revolutsionääre, kellest arvati, et nad on pärinud Pariisi punaste toore vägivalla. Selleks usuks polnud vähimatki alust, sest liikumise peavaim Mazzini, kelle mõju Roomas oli tol ajal kõikvõimas, ei tahtnud kuuldagi klassisõjast või vahelesegamisest omandusõigustesse. Paavsti vaimset autoriteeti tunnustati ning kindlustati. Kirikul oli täielik vabadus.

Pärast Novara võitlust 23. märtsil austerlased marssisid Radetzky juhatusel Romagnasse; ja 25. aprillil Prantsuse sõjavägi, mis koosnes kaheksa või kümne tuhandest mehest ja oli kindral Oudinot juhatusel all, maabus Cività Vecchias, nelikümmend miili Roomast loodes. Garibaldi kutsuti tagasi ja 27-ndal pärast lõunat ta marssis Rooma oma leegioni eesotsas kodanike hüüete saatel — „Ta on tulnud! Ta on tulnud!“ Sündmust nägi kujur Gibson, kes kirjutab järgmist:

„Mehed, pruuniks põlenud, pikkade kammi-mata juustega, peas koonusekujulised mütsid mustade lehvivate sulgedega; tõmmud tolmuised näod piiratud karvasest habemest; sääred paljad; kõik tihedas salgas oma juhi ümber, kes ratsu-

tas valgel hobusel, mis oli kuninglik oma mehisuses iluduses; kogu salk sarnanes enam röövlite jõuguga mõnel Salvator Rosa pildil kui distsipliinitud väega.“

Paljad sääred ei olnud iseloomulikud Garibaldi sõduritele, keda harilikult kujutatakse pikkades pükstes. Aga Gibson nägi arvavasti mõningaid, kelle riietus oli kannatanud sõjahädades.

Leegion pandi korterisse suurde San Silvestro kloostriisse Capites, mille elanikud — neli või viis nunna — saadeti välja; ja varsti oli kogu linn täis ärevust barrikaadide püstitamistest ning alalisest trummipõrinast. Elanikkude hulka kuulus ringkond välismaa kunstnikke — inglasi, hollandlasi, belglasi jne. — ja peaaegu kõik asusid kaitsjate ridadesse. Õhtuti pärast iga lahingut nad kogunesid kohvikuisse ja lõbusalt arutasid oma pääsemist lihtsa, mõnusa õhtusöögi juures.

29. aprillil marssisid linna Lombardia *bersagliere*'d (kütid) peene noore Milano aristokraadi Luciano Manara juhatusel. Prantslased olid rügemendi Cività Vecchias kinni pidanud ja Manara oli andnud tõotuse jääda erapooletuks, kuid ta arvas, et ta oli täiesti õigustatud sõna murdma. Ühes selle lisaga kaitsjate vägi tõusis umbes seitsme kuni üheksa tuhande meheni.

Oudinot lähenes väikese jalaväesalgaga, veendunud, et tal oli tarvis ainult näidata end — ja väravad paisatakse lahti ta ees. Niipea kui ta väe edurivi ilmus nähtavale, paugud kahest müürile asetatud kahurist hävitasid selle unistuse. Prantslased katsusid tormi joosta, aga nad löödi tagasi raskete kaotustega. Garibaldi alustas siis rünnakut oma eduriviga, mis koosnes

Rooma üliõpilasist ning kunstnikest, ja need noored mehed, kes polnud kunagi olnud väerinnal, asetati Prantsuse kahekümnenda liinirügemendi vastu. Vaenlane oli nii arvult kui distsipliinilt ülekaalus, ja selle mõju hakkas varsti ilmnema. Garibaldi leegion saadeti appi, kuid ka see löödi tagasi, välja arvatud mõned osad, kes visa kindlusega pidasid vastu.

Oli vaja haruldast jõupingutust, et mitte kaotada lahingut. Sellepärast Garibaldi kutsus oma tagavaraväe, ja kaheksasada Rooma leegioni veteraani, kes olid võtnud osa Lombardia sõjakäigust eelmisel aastal, marssisid välja ning ühinesid garibaldilastega. Asetudes nende vägede etteotsa oma kuulsal valgel hobusel, Garibaldi viis neid ägedais rünnakuis üles Corsini mäest ja läbi roosiaedade. Prantslased panid vastu visalt, kuid asjata, ja päeva lõpu poole Oudinot andis käsu taganemiseks.

Samal õhtul korraldati Roomas ilutulestik ja üksmeelselt tunnistati, et Garibaldi oli väärinud usalduse, mis kaasmaalastel oli tema kui väged juhataja vastu. Garibaldil oli tuline soov tööd lõpule viia ja prantslased merre kihutada, kuid Mazzini hoidis teda tagasi. Selle suure ning võimsa rahva uhkus oli valusalt haavatud, ja riigimees arvas, et on halb politika muuta seisukorda veel teravamaks.

Võitluse hommik nägi rüütellikuse pilte, millele on raske leida võrdseid sõja-ajaloos. Prantsuse vangid vabastati tingimusteta ja haavatuid ravitseti õrna heatahtlikkusega, mille eest Oudinot väljendas sügavaimat tänu. See lahkus kutsus esile vastutasu prantslastelt, kes pole iial nõus olnud laskma teisi ületada end viisakuselt. Nad vastasid sellega, et lubasid kolme-

sajal bolognalasel, keda peeti kinni rannas, minna edasi ning ühineda „kaasröövlitega“ Roomas. Isa Bassi oli vangistatud võitlusväljal sel ajal, kui ta täitis pühalikku kohust haavatute vastu; ka tema lasti vabaks.

Vastandina sellele vastastikusele lugupidamisele võitlejate seas Prantsuse valitsus teotses alatu ja peaaegu uskumatu kahepaiksusega, saates oma saadiku Rooma pidama läbirääkimisi isamaalaste ning paavsti vahel, kuid ilma usu või lootuseta, et sellel ülesandel võiks olla tagajärgi. Tõeline siht oli võita aega uute vägede saatmiseks; ja et hoiduda edaspidistest äpardustest, pidi arukas insener, kindral Vaillant, võtma üle juhatuse vapralt, kuid saamatult Oudinot'lt.

Paavst, nagu nägime, oli põgenenud napoliitlaste juurde ja eelistas võlgneda oma aujärjele tagasiaitamist ennem naabritele kui prantslastele. Kuningas Bomba oli kümne tuhande mehega laagris Frascati ja Albani järve juures, kuid ta väed, kes paraadil esinesid küll hiilgavalt, ei omanud kõrget sõjalist kvaliteeti, ja revolutsionääride põlgus selle osa vaenlaste vastu oli nii suur, et nad pidasid küllaldaseks saata Garibaldi kahe tuhande kolmesaja mehega takistama nende edasiliikumist. See kogenud sõjamees teadis, et arvulist ebavõrdsust ta võis võita ainult osava taktika ja oma meeste suurema vaprusena ja ta polnud kiitlev ega ettevaatamatu.

Mõned tema väkke kuuluvad üliõpilased astusid ühte majja veini otsima. Ratsutades nende juurde Garibaldi hüüdis: „Mis! Teie olete alles paar tundi linnast väljas olnud ja peate juba otsima veini. Mina elasin viis aastat lihast

ja veest.“ Nad vastasid hüüetega „*Evviva Garibaldi!*“, ent kindral surus alla nende ärevuse. „Vaikust!“ käskis ta. „Praegu pole aeg hõisata. Kui oleme vaenlase löönud, siis hõiskame.“

Me pole veel tutvustanud lugejaid Garibaldi neeger-jüngriga, Aguyariga, oma rassi suurepärase esindajaga, kes oli järginud oma pere-mehele Uruguaist. Hiiglane kogult, ta ratsutas hobuse seljas, mis oli sama must kui ta ise, ja kandis tumesinist mantlit. Riietuselt ja välimuselt ta oli teravaks vastandiks Garibaldile, kelle juuksed olid kuldsed ja kelle hobune ning mantel mõlemad olid valged.

Kindral oli toonud Lõuna-Ameerikast mitte ainult Aguyari, vaid ka sõjameetodeid, mis ta nüüd võttis tarvitusele. Need olid öömarsid ja kallaletungi teesklemine hoopis vastupidises suunas sellele, kuhu löök langes tõeliselt. Ta oli varsti kohutavaks kolliks napolitaanlastele.

Tähtis sündmus leidis aset 9. mail 1849 Palestrinas. Enne kui napolitaanlasil oli aega korraldada rünnakut, garibaldilased tormasid peale, ja lõunalaste parem tiib põgenes kiirelt suures segaduses Manara *bersagliere*'de eest, keda hüüti üldiselt Ümmargusteks Kübarateks. Nende pahemast tiivast oli raskem jagu saada ja mõnestki majast tuli neid püssitääkide abil välja ajada. Tekkis kriitiline silmapilk, kui napolitaanlaste ratsavägi tungis kallale, kuid kolme tunni pärast oli võitlus lõpetatud ja „Bomba“ vägi oli täies hoos taganemas Frascatisse, sootu kaotanud julguse edaspidiseiks ettevõtteks.

Pärast Palestrina lahingut eraldava punase särgi kandmist, mis Itaalias seni oli piirdunud Garibaldi staabi ohvitseridega, laiendati üliõpi-

lastele ja töölistele, kes olid muudetud sõdureiks. Alguses seda kanti nagu prantsuse pluusi, kuid hilisemais sõjakäikudes ta topiti pükstesse. Mõnikord see sarnanes suurte nööpidega kaunistatud sõjakuuega. Ühendava märgina oli see suure sümboolse väärtusega, kuid praktiliselt sõjaseisukohalt võis sellele tugevasti vastu vaielda, sest ta tegi kandjad kergesti nähtavaiks märgilaudadeks osavatele püssilaskjatele kõigis sõjavägedes, kellega neil tuli võidelda.

Kuningas Bomba väed olid ikka alles vabariigi pinnal ja umbes mai keskel kümne- või üheteistkümmetuhandesuurune vägi saadeti neid välja kihutama. Seekord Garibaldi polnud ülemjuhatajaks, milline amet oli antud elukutselisele sõdurile nimega Rosselli. Aga Garibaldi läks siiski kaasa diviisi kindralina ja tema geenius ning energiat ei saanud varjata ametlik ülemus. Targasti võib-olla Rosselli keeldus korraldamast eestrünnakut ja see osutuski tarbetuks. Napoli-taanlased kiirelt evakueerisid oma seisukohad ja hakkasid taganema. Garibaldi tungis edasi, et takistada liikumist, ja sundis vaenlast võitlema oma eelväega. Vahepeal ta läkitas Rosselile käsu saata abivägesid. Alama ohvitserina Garibaldil polnud õigust sundida ülemat tegevusele, milleks temalt polnud isegi nõu küsitud, kuid Rossellil polnud muud valikut kui täita käsk. Ta teadis, et Garibaldi moraalne autoriteet ületas tema oma ja sõjaväe vaimustust polnud kerge taltsutada.

Ent hädaoht oli nähtav või muutus varsti nähtavaks. Umbes nelikümmend odameest, kes ajasid vaenlast taga, kohtasid tugeva ratsaväesalga ja taganesid ülepeakaela. Garibaldi ja tema hiiglaneeger asetusid neile teele ette ja varsti

tekkis segane hunnik mehi ning hobuseid, kelle üle vaenlase ratsavägi sõitis võidurikkalt. Aga neid lõi tagasi väike salk legionääre, kellest enamik olid poisikesed, neljateistkümneaastased või veidi vanemad. „Usun“, kirjutab Garibaldi, „et oma elu võlgnen peasjalikult neile vapraile poistele, sest kuna mehed ja hobused olid kōndinud üle minu keha, olin nii muljutud, et ei saanud liikuda.“

Hoolimata sellest äpardusest oli see lahing uueks suleks Garibaldi kübaras. Rosselli, jõudes kohale, oli vihane distsipliini murdmisest ja arvatavasti pahane sellegi üle, et isa Bassit oli tarvitatud adjutantiks. Ta andis kindla käsu hoiduda edaspidistest kokkupõrgetest vaenlasega. Kuid töö oli juba tehtud. Napolitaanlastel oli isu täis ja peale šveitsi rügemendi polnud enam kellelgi sõdimistuju. Nad nimetasid Garibaldit Punaseks Saadanaks ja võimsat neegrit ta varjuks. Kui vabariiklased astusid üle piiri, leidsid nad, et elanikud olid samasuguses paanikas. Neile inimestele oli õpetatud pidama revolutsionääre koletisteks, kes sõid lapsi ja lõbustasid end majade põletamisega. Aegamööda nad said julgust isa Bassi juuresolekust ning mõjust ja täieliku korra valitsemisest, ja tulles alla mägedelt, kus nad olid otsinud kaitset, avasid uuesti majad ning poed.

V p e a t ü k k.

Kõik kangelased!

Garibaldi soov oli jätkata tagaajamist, vallutada Napoli ja kukutada troonilt Bomba, aga ta kutsuti tagasi takistama põhja poolt ähvardavat

austerlaste sissetungi. Kuid veel rängem häda-
oht hoidis teda kinni Roomas. Ajutine leping
oli sõlmitud Prantsuse saadiku ja Rooma vaba-
riigi vanema vahel ja vajas ainult kinnitust
Prantsuse valitsuselt. Aga see valitsus, nagu
ütlesime, mängis kahepaikset mängu. Abiväed
olid pärale jõudnud. Need koosnesid kahe-
kümne tuhandest mehest, kuuest kahurpatareist,
hulgast piiramiskahureist ja eriteadlastest sapöö-
ride ja inseneride korpusest. Peale selle oli
teel veel kümnetuhandemeheline vägi ühes lisa-
piiramiskahurite ja inseneridega. Seisukord oli
täielikult muutunud ja 1. juunil 1849 Oudinot
saatis teate, et vaherahu oli lõppenud.

Nüüd selgus kibedusega, milline rumalus oli
määrata ülemjuhatajaks kindral nagu Rosselli,
kel polnud suuremat arusaamist sõjapidamisest
kui lihtsal kompaniiohvitseril, selle asemel et
määrata Garibaldi, kes oli sündinud sõdur, luge-
matuid kordi tõestanud oma võimet ja oli jumal-
datud meeste poolt. Oudinot teatas, et kohale
ei tungita kallale enne esmaspäeva 4. juunit 1849,
nii et prantsuse elanikel oleks aega lahkuda.
Räägitakse, et ta olevat olnud „vali katoliiklane
ja väga usklik mees“, ja arvatasti ta mõistis sõna
all „koht“ kesklinna, mitte selle ümbrust. Iga-
tahes Rosselli uinutati täielikku kindelolekusse
ja ta ei teinud muud välispostide kaitsmiseks,
kui asetas neljasajamehelise salga Villa Pamfi-
lisse. Garibaldile oli usaldatud ülesanne valvata
Tiiberi pahemat kallast; aga 2. juuni ööl ta oli
haige. Ta polnud veel paranenud kuulihaavast,
mille sai viimsel aprillikuupäeval, ja kogu ta
keha oli alles vigane — eespooljutustatud mul-
jumisest. Sellepärast oli Galetti ajutiselt tema
salga juhiks.

See asjaolu oli väga õnnetu, sest Garibaldi oli takistatud katsumastki parandada oma ülemuse kohutavat eksitust. Pühapäeval 3. juunil 1849 vara hommikul Prantsuse vägi lähenes, kihutas välja väikese Rooma garnisoni Villa Pamfilist ja vallutas Villa Corsini, mis oli Porta San Pancrazio eelpostiks. Kui neid ei kihutata sealt välja, siis on nende käes Rooma võti ja linna langus ainult aja küsimus. Kaugete püssipaukude kõlal Garibaldi kargas voodist ja unustades vigastused võttis enda kätte tegevuse juhtimise, mille abil loodeti tagasi võita tähtsad kohad.

See oli asjatu lootus. Pealetungivad väed pidid välja marssima mööda teed, mis oli avatud prantslaste püssitulele, ja enne kui nad jõudsid villa'sse, pidid jooksuma üles mööda nõlvakut aiavärava juurde. Kitsas sissekäik oli kogu aeg vaenlase tule all ja ründajate läbipääsemise tõenäolikkus oli äärmiselt väike. Villa maa moodustas kolmnurga, mille tipuks oli värav, nii et püüdes sisse tungida, itaallased leidsid end tõelises surmalõksus. Kolonn kolonni järel saadeti üles, mehed langesid kümnete kaupa ja surnud kaaslaste laibad kuhjati üles kaitseks kuulirahe eest. Mõlemad pooled näitasid hiiglavaprust ja mitu korda villa võeti ning jälle langes. Õnnetuseks seda seisukohta, kui ta võidetigi tagasi, ei suudetud kaua hoida, sest prantslased said taganedes koondada tuld veel laiemalt liinilt.

Garibaldi, mõjustatud tarvidusest mitte jätta vaenlast villa omanikuks, näib ühel hetkel olevat täiesti kaotanud pea, sest ta kutsus üles kakskümmend vabatahtlikku teostama võimatut. Emilio Dandolo paarikümne *bersagliere*'ga vastas meeletule väljakutsele, kuid see oli mõttetu

ohver. Kaksteist vaprat meest tungisid kuni eeskojani, andsid tuld ja pöörasid siis tagasi. Ainult kuus neist jõudsid mäejalale väikesse talumajja. Päeva lõpuks olid prantslaste käes villa Corsini ja villa Valentini. Viimase seisukohta olid *bersagliere*'d vallutanud, kuid öö saabumisega nad olid sunnitud sellest lahkuma, sest abi ei tulnud.

Võitluse ebaõnnestumisele oli vastukaaluks peaaesjalikult noorukestest koosnevate vägede suurepärase käitumine. Oli juba pime, kui kindral andis käsu viimaseks kallaletungiks villa Corsini kujutule varemele; ja nende seas, kes võtsid osa sest rünnakust, oli Mameli, poiss-poet Genovast. Hulk aega hiljem Garibaldi saatis Mameli emale järgmise kirjeldise sellest, mis juhtus:

„Oli õhtupoole, kui Mameli, keda suurema osa päevast olin pidanud enda kõrval oma adjutantina, tõsiselt palus lubada teda minna ettepoole lahingu keskele, kuna tema seisukoht minu lähedal tundus talle vähe auväärne. Mõne minuti pärast ta viidi minust mööda raskesti haavatud, kuid nagu särav rõõmust, et ta oli valanud verd oma maa eest. Me ei vahetanud sõnagi, ainult meie silmad kohtasid armastuses, mis oli kaua meid ühendanud. Mina jäin maha. Tema läks edasi peaaegu võidurõõmsalt.“

Mameli kiratses kuu aega haiglas ja suri siis. Ta kaaslinlane, „tuline Bixio“, kes oli kehast läbi lastud, oli poisi kaaslane kannatustes, kuid jäi ellu, et võita veel suuremat kuulsust.

Teine kangelane oli poisike-ohvitser Morosini, oma rügemendi suur lemmik, kes langes prantslaste viimasel kallaletungil Roomale 30. juunil 1849. Morosini oli väikese rühma

juht, kes oli saadetud kaitsma Casa Merluzzot prantslaste oodatud rünnaku vastu. Vaenlane osutus visaks ja noor ohvitser sai raskesti haavata. Neli meest, *bersagliere*'t, kandsid teda lahinguväljalt, kui neile jõudis järele värske salk vaenlasi, kellele oli antud käsk mitte anda armu. Aimamata seda toorest käsku, lombardlased valmistusid alla andma, kuid vaenlased ei hoolinud sellest. Ülejäänud osa võib jutustada Emilio Dandolo sõnadega, kes oli olnud õilsa kahekümne kapten:

„Leides, et nad olid uuesti ümbritsetud ja nende elu hädaohus, mehed, muutunud metsikuks võitlusest, panid kanderaami maha ja katsusid raiuda teed läbi vastaste ridade. Siis, kummaline ütelda, vaest poissi nähti tõusvat ja seisvat püsti verisel asemel, käes mõõk, mis oli lebanud ta kõrval. Ta kaitsis edasi oma juba mõõnavat elu, kuni, tabatud teist korda, langes uuesti maha. Liigutatud niisugusest vaprustest ja õnnetusest, prantslased viisid ta oma väljalaatsaretti.“

Järgmisel päeval ta suri, mitte enne kui oli võitnud vangistajate südamed kindluse ja kristliku leplikkusega. Kindral Oudinot oli liigutatud ja kirjutas poisi emale, jutustades ta viimsetest tundidest. Teda ja oma õdesid oli Morosini väga armastanud. Sõbrad olid palunud ema hoida poissi kodus, kuid ta oli vastanud: „Ma annan oma maale kõige parema, mis mul on, oma ainsa ja palavalt-armastatud poja.“ Võib-olla tal oli olnud aimdus, et ta ei näe enam poega; igatahes ta oli valmistatud ohvrile, mis nüüd muutus täielikuks.

Pöördume tagasi suurema draama juurde, mille peategelasiks olid Mazzini ja Garibaldi.

Kummalgi juhil olid erinevad vaated õige teguviisi kohta, kui selgus, et ei saa edukalt kaitsta Rooma. Riigimehe soov oli, et linn paneks vastu kibeda lõpuni, et noor vabariik häviks võideldes. Ta mõtles tulevikule, mitte ainult olevikule ja uskus, et veri, mis valatakse võitluses paratamatult ähvardava saatuse vastu, saab vaba ning ühendatud Itaalia seemneks. Sõdur, praktilisem, pooldas lahkumist Roomast, mida ei suudetud oma käes pidada, ja võitluse uuendamist mägedes. Mazzinil oli ses mõttes õigus, et mida kauemini võitlus kestis, seda suuremaks muutus pahameel paavsti vastu, keda võõrad väed aitasid tagasi troonile. Oli harilik nähtus, et kui pomm lõhkes, siis inimesed hüüdsid „*Ecco un Pio Nono!*“ (Seal plahvatab Pio Nono.) Isegi kui paavst saavutab võimu mõneks ajaks, kui palju aastaid peab mööduma, enne kui ta võib loota lepitada pahameelt, mis oli tekitatud selle kibeda kogemusega?

Vahepeal minöörid ja sapöörid olid tööl ja lõhed kindlusemüürides pikkamisi avasid tee viimseks jõupingutuseks 29.—30. juunil. Vaenlase töö polnud kunagi olnud kerge ja nad ei pidanud hävitama veel elavaid vabariigi sõjaväe liikmeid ilma kohutavate kaotusteta. Salk, kes oli kallale tunginud haavatud Morosinile, sattus Spada poole edasi liikudes *bersagliere*'de hävitava kuulirahe alla šveitsi kapteni Hoffstetter'i juhtimisel ja taganes. Vahepeal Garibaldi oli lahkunud sellelt seisukohalt. Mõõk käes ja hüüdes „Edasi! See on viimne katse!“ ta oli rutanud Merluzzo sihis, kus valitses täielik segadus. Oma häbiks ja pahameeleks ta nägi palju itaallasi ülepeakaela põgenemas. Juhi ilmumine kinnitas neid. Populaarset hüdni hõisates Gari-

baldi tormas keset ägedaimat lahingut ja teda toetasid ta punasärgimehed, kes kangekaelselt jätkasid võitlust püssitäägi ja -päraga, noa ning odaga. Vaevalt ükski Bologna ratsanikest elas üle selle saatusliku öö.

30-nda juuni hommikul prantslased võitsid Spada pärast seda, kui peaaegu kõik kaitsjad olid haavatud või tapetud. Kuid veel kord Garibaldi ründas oma legionääride ja kompanii jala-väega prantsuse seisukohti ja siis järgnes äge käsitsivõitlus. See oli asjatu — vaenlast polnud võimalik paigalt nihutada. Seisukord oli muutunud äärmiselt kriitiliseks. Suurem osa Garibaldi vapraid leitnante oli võitlusvõimetu. Dandolo ja Hoffstetter olid haavatud; Manara, *bersagliere*'de rüütellik juht, lamas haiglas suremas. Garibaldil endal näis olevat võlutud elu, kuid ta ustav neeger Aguyar oli üle tee minnes saanud surma pommist.

Keskpäevaks Rooma vabariigi nõukogu kutsuti Kapitooli, et seisukorra üle nõu pidada. Linna edasi kaitsta oli mõttetu, ja Garibaldi andis kaasmaalasele nõu viia valitsus ning sõjavägi metsa. „Kus oleme meie, seal on Rooma,“ ütles ta neile. Nõukogu ei võtnud kuulda teda, vaid otsustas alla anda.

Enne kui jätkame jutustust, ei tohi jätta mainimata, millist auväärset osa etendas üks Ameerika daam Margaret Fuller selles meeletus võitluses vabaduse eest. Loomulikult oli ta töö haavatute seas, ja ta otse imekspandavalt toetas isamaalise doktori Bertani väsimatuid püüdeid vähendada nende vaeva. Kui tervitatud tema juuresolek pidi olema sõjaohvritele, võib järeldada järgmisest katkendist, mille ta on ise kirjutanud juuni keskel:

„30. aprillist alates käin igapäev haiglas, ja kuigi mina olen kannatanud — sest enne mul polnud aimugi, kui kohutavad on kuulihaavad ja haavapalavik —, kuid olen saanud rõõmu, suurt rõõmu sõdurite seas viibimisest. Vaevalt leidub siin ühtki, kes poleks vastuvõtlik õilsa vaimu mõjule. Paljud, eriti lombardlaste seast, on Itaalia noorpõlve parimad esindajad. Kui nad hakkavad paranema, viin neile raamatuid ja lilli; nad loevad ja me ajame juttu. Paavsti lossi Kvirinaalil tarvitatakse praegu paranejate jaoks. Neis ilusais aedades jalutan nendega — ühel käsi silmuses, teisel kark toeks.“

Kurb on lisada, et kaksteist kuud hiljem see armas ja heategev daam uppus meres.

Kuid puhtas kangelaslikkuses jääb see täiesti Garibaldi suurepärase naise Anita varju, kelle haruldane vaprus, kannatused ja surm moodustavad ühe maailma suurtest lugudest. See polnud sugugi Garibaldi soov, et ta ilmus sellele kohutavale tapatalgule. Tal olid väikesed lapsed, kelle eest hoolitseda, ja veel üks pidi varsti sündima. Mees ja naine olid lahkunud teineteisest Rietis 13. aprillil, kust naine oli läinud tagasi Nizzasse Garibaldi ema juurde. 21. juunil Garibaldi kirjutas talle: „Ole terve; suudle ema ja lapsi minu poolt,“ aga Anita ei saanud seda kirja. Enne kui see saabus, ta oli lahkunud Nizzast Rooma poole, ja 26. ta jõudis Spadasse, kus üllatunud mees võttis ta rõõmsalt vastu. Ta saabus Rooma ainult neli päeva enne, kui nõukogu otsustas alla anda.

Julge põgenemine.

Prantslased marssisid võidurikkalt Rooma 3. juulil 1849, aga kui nemad sisse marssisid, polnud Garibaldit seal. Valitsuse liikmed olid tagasi lükanud tema ettepaneku, kuid ta ei tundnud end olevat seotud nende otsustega. Mis oli saanud temast ja mida ta kavatses teha? Tema plaan oli julge. Ta tahtis ühes vägedega, kes olid nõus järgima talle, murda teed Veneetsiasse, mis oli tõstnud mässu Austria vastu ja oli alles alla heitmata. Mitte vähem kui neli tuhat meest olid vabatahtlikult nõus retkega, ja Anita, keda paluti maha jääda, tahtis igal tingimusel minna kaasa oma mehega.

Garibaldil polnud karta mitte ainult prantsuse, hispaania ja napoli tagaajajaid, vaid ka austerlasi, kes omasid tegelikult Romagna; ja ta marss põhja poole ei sarnane millegagi niipalju kui kavala hirve liikumisega. Alguses teda takistasid väga ta kraamivankrid; aga kui nende asemele võeti tarvitusele hobused, muutus liikumine kergemaks. Edasikõndimisel ta vägi vähenes kogu aeg ja tekkis hädaohtlikke seisukordi. Ent Ternis ühines tema väega üheksasada meest, endise kaardiväelase kapten Hugh Forbes'i juhatusel, kelle poeg teenis Garibaldi juures. Forbes oli, Garibaldi otsuse järgi, „väga vapper ja tubli sõdur“, kuid pealiskaudne vaatleja poleks üldse pidanud teda sõduriks. Ta kandis alati suviülikonda ja valget torukübarat, mis andis talle turisti välimuse. Garibaldi kaastlaste seas olid veel isa Bassi ja Ciceruacchio, kelle elu, eriti viimase oma, poleks olnud julge, kui nad oleksid jäänud Rooma.

Teostades seda julget taganemist, Garibaldi oli teataval määral arvestanud Kesk-Itaalia rahva mässule õhutamist, kuid Rooma langus oli halb kuulutus. Tema ja ta mehed olid õieti linnupriide seisukorras, ja peaaegu kõigi poolsaare organiseeritud valitsuste püüdeks oli vangistada neid. Orvietos olid prantslased nii lähedal nende kannul, et garibaldilased tarvitasid toidumootori, mida kindral Morris oli käskinud valmis muretseda sinna linna. Pärast seda polnud midagi näha prantslasist; kuid selleks, et jõuda Aadria mere äärde ja ühineda Maniniga Veneetsias, Garibaldi pidi murdma läbi Austria valveaheliku, mis ulatus Firenzest Ancona'ni. *Contadini*, s. o. maainimesed, kaugel sellest, et pooldada Garibaldit, laulsid hümnid Austria monarhi auks. Kurb oli nende saatus, kes eksisid teelt öömarssidel või sattusid vangi. Paljud neist, olles ülekuulamisel kiirelt kokkukutsutud väljakohtu ees, tunnistasid vapralt Garibaldi oma „ülemuseks ja isaks“ ja nad kas lasti maha või peksti toorelt läbi. Sant' Angelo's ungari husarid üllatasid vabariigi sõdureid ja tapsid nad viimse meheni.

Viimaks Garibaldi leidis varju väikese San Marino vabariigi pinnal. Ta läks üksi linna päeval, 31. juulil 1849, ja tema äraoleku ajal tema kompaniile, mõne miili kaugusel, tungiti kallale. Tekkis paanika tunnismärke, kuid Anita ja Forbes'il läks korda mehi julgustada ja austerlased löödi tagasi. Garibaldi jättis suurema osa oma väest San Marinosse ja palus oma naist, kelle tervis hakkas nõrgenema, samuti jääda sinna. Nagu varem Roomas keeldus Anita ka siin lahkumast temast. Kindral oli arvatavasti jõudnud otsusele, et ta sõjaväe allaandmine oli paratamatu, ja see polnud tema süü, et aus-

terlased kohtlesid ebainimliku toorusega neid, kes andsid alla, pekstes neid armutult või heites haisvaise vanglaisesse.

Mis puutub Garibaldisse endasse, isa Bassisse ja Ciceruacchiosse, kui nemad oleksid langenud vaenlaste kätte, olgu need austerlased või paavsti poolehoidjad, siis oleks nende saatus olnud kindel, ja väike San Marino vabariik, olgugi sõbralik, ei suutnud neid kaitsta. Sellepärast kolm juhti ühes Anita ja kahesaja sõduriga pöörasid järgmisel ööl sammud mere poole.

Pärast kahekümne kahe miili pikkust teekonda garibaldilased jõudsid Cesenaticosse, kus nad rekvireerisid kolmteist kaluripaati, mis seisisid laias kanalis. Linnavärava ette ehitati kiirelt barrikaad ja Hugh Forbes ühes jalaväega jäi sinna valvama, kuni kõik asusid paatidesse. Otse enne lahkumist Garibaldi andis oma hobuse patriootlikule elanikule, suudeldes looma otsaesist ja öeldes uuele omanikule: „Tee temaga mis tahad, kuid ära kunagi lase teda sattuda austerlaste kätte.“ Tund aega pärast paatide väljasõitu saabusid austerlased ja leidsid, et saak oli käest libisenud.

Õnnetuseks üks austria eskaader ristles Po jõe suus, ja umbes keskööl märgati kaluripaate. Kolmel neist õnnestus sõita randa, teised vangistati. Hugh Forbes ja 120 meest, kes vangistati, viidi Poolasse, kuid lasti lõpuks kõik vabaks, Forbes veel teistest varemini. Tema poega, kes oli nähtavasti jäetud San Marinosse, otsiti hooliga, kuid ta vedas otsijaid ninapidi.

Garibaldi, Anita, Ugo Bassi ja Ciceruacchio olid nende seas, kes pääsesid õnnelikult kaldale, ja kuna linnupriidel oleks olnud rumalus jääda kokku, siis kaks viimast ja mõned teised läksid

edasi üle luidete, pärast seda kui Garibaldi oli südamlikult neid jumalaga jätnud, tundes, et nad ei kohtu enam kunagi selles maailmas. Ta jättis enese juurde ainult ühe oma seltsilistest, kapten Culiolo.

Teekonnal San Marinost mere äärde Garibaldi sai tänuväärset abi ühelt linnatööliselt, nimega Zani, kes oli talle juhiks; kümme aastat hiljem sama mees tervitas teda Romagnas kui võitjat. Kuid veel suuremaks abiks oli talle Nino Bonneti, Comacchio kodanik, kes näitas talle kõige julgema tee läbi maa, mis oli nagu mesilasi täis austerlasi ning paavsti poolehoidjaid. Neil vaenlasil puudus täielikult viisakusetunne. Sereni, paavsti brigadiir, oli vabastatud Bassi palvel, kuid samal õhtul ta andis vaenlasele teateid oma vabastaja vastu. Tagajärg oli, et hea preester areteeriti ühes Comacchio võõraste-majas, viidi Bolognasse, ta sünnilinna, kus ilmik-preestrite¹⁴ kogu pidas kohut ta üle ja mõistis surma mahalaskmise teel. Karistussalga ohvitseril polnud südant anda saatuslikku käsku; üks teine astus tema asemele ja otsus täideti. Ciceruacchiol oli samuti halb õnn. Ta anti ära ja lasti maha San-Nicolo turuplatsil ühes kahe pojaga, kellest noorem oli alles poisike.

Garibaldi väljavaated olid nii tumedad kui iganes võimalik. Anita oli raskesti haige ega kannatanud mõtet lahkumisest, mis ometi ühel või teisel kujul pidi tulema, ja üsna varsti. Pärast seda kui hirmutatud kalamehed olid viinud ta tühjale saarekesele maaga ümbritsetud laguunis, nimega Valli di Comacchio, ta pääseti ning viidi ühte meierei talusse. Seal ta suri. Garibaldi, kelle rahulik jõud oli kuusid pannud vastu hädade merele, langes nüüd kokku ja nut-

tis nagu laps. Ta pidi jätma naise matmise koha-
pealsete elanikkude hooleks, sest polnud loota,
et austerlased jäta kahesilma vahele maja,
mis asus maantee ääres. Oma järgmises varju-
paigas, ühes käsitöölise hurtsikus, piilus ta
aknast välja ja nägi austerlasi kõndivat tänaval,
täis häbematu eneseusaldust.

Sealt ta liikus Ravenna männimetsa, mille
uhke ilu ja rikkad mälestused võisid avaldada
vaid nõrka mõju tagaetavasse, kurbusest raba-
tud pagulasse. Kuid Garibaldil ei puudunud
sõpru. Noor Romagnolo viis ta õlest onni-
juurde, mis seisis sool metsa ja mere vahel, kau-
gel inimeste elamuist. Ta järgmine käik — teh-
tud öösel nagu kõik ta käigud — oli San Rocco
agulisse, mis asus lõuna pool Ravennat.

Seal ta kuulis talupoegi jutustavat tema põge-
nemisest ning lisavat sellele kohutava loo, mis
kahjuks oli tõsi, et roojased loomad olid kaapi-
nud üles ja närinud ta armastatud Anita laiba.
Politsei kartusel see oli maetud kiirelt ja kaetud
ainult õhukese liivakorraga.

Garibaldi seiklused Toscanas täidaksid terve
peatüki. Teda tunti ära rohkem kui üks kord.
Räägitakse, et Filigari lähedal üks Toscana
ratsaväe ohvitser tundis teda väga hästi, kuid
andmata märkugi sellest, käskis meestel asuda
hobuste selga ning ratsutas edasi. Teinekord
teeäärses kõrtsis majaproua ilus tütar aimas, kes
ta oli, ja juhtis kõrvale Austria sõdurite tähele-
panu, kes olid samas toas, milles Garibaldi ja
Leggiero istusid poolhäämaras. Järgmisel päeval
saadi tõtt teada ja vihased valgekuumehed teo-
tasid ning ähvardasid maha lasta vaprat tütar-
last. Vara hommikul 26. augustil 1849 Garibaldi
ja ta sõber olid parajasti laskumas ühelt mäelt,

kui nad sattusid kokku noore sportlase Enrico Sequi'ga, kes osutus poolehoidjaks ja võttis oma vastutusele nende julgeoleku. Peaaegu igas kohas näib olnud vabameelseid, kes suutsid ja tahtsid aidata pagulasi, ja tänu nende koostööle ning koha tundmisele rändurid pääsesid igalpool hulkuvaist valgekuuemeestest.

Üks noor vabameelne Maremmast nimega Pina ühes kolme seltsilisega sooritas viimase ülesande. Nemad, ühes Garibaldi ja Leggieroga, riietusid sportlasiks, ja lahkudes tulevase vabastaja viimasest pelgupaigast, läksid läbi raba ning mets. Cala Martinosse. Seal ilmus üks kalapaat ja 2. septembril kell kümme hommikul Garibaldi ja Leggiero, olles tänanud ja sülelnud oma sõpru, asusid teele Genovasse. Pina palvel kindral andis igale saatjale tüki omi taskurätti mälestuseks sündmusest ja pärandu. eks nende lastele.

VII p e a t ü k k.

Iga ameti meister.

Nüüd polnud Garibaldi jaoks enam ruumi Itaalias ega isegi Euroopas; kuid see kibe ebaõnnestumise vili hakkas talle alles aegamööda paistma. Alguses ta arvas, et Piemontis, ta enda vabas sünniriigis, saab ta nautida vajalikku kindlust. Aga Piemont oli väike maa kahe võimsa riigi vahel — ühelt poolt Prantsusmaa ja teiselt poolt Austria; ja mõlema silmis Garibaldi oli vihatud mässuõhutaja. Isegi Piemontis polnud aristokraatlikel ja vaimulikel kihtidel armastust tema vastu, kuigi rahvamass hoidis vaimustatult tema poole.

Chiavaris rahvuslik kangelane areteeriti; sealt ta viidi Genovasse ja heideti hertsogilossi vangikongi. Elanikud olid maruvihased ja hiigla rahvahulk kogunes ta vangla ette, nõudes valjult ta vabastamist. Piemonti parlamendi radikaalsed saadikud olid valvel ja valdava enamusega võeti vastu ettepanek, mille järgi Garibaldi areteerimine ja tema ähvardatud väljasaatmine Piemontist tunnustati seadusevastaseks, ebaloomulikuks ja Itaalia au vägistamiseks. Pärast seda valitsusel polnud muud valikut kui vabastada Garibaldi ja paluda temalt kui heategu, et ta lahkuks maalt. Ta oli otsekohe nõus. Talle pakuti raha, millest ta keeldus enese jaoks, kuid võttis vastu oma vana ema jaoks.

Võimud tahtsid ära hoida vähimatki rahvuslikku meelevaldust, seepärast Garibaldi viidi öösel linnast välja. 12. septembril kell kaheksa hommikul aurulaev heitis ankru Nizzas ja Garibaldi maabus. Ta näitas passi vahisõdureile, ja need leidsid selle korras olevat, aga vaevalt oli see juhtunud, kui ilmus Nizza ülemjuhataja ja käskis Garibaldil laevale tagasi minna. Niisuguse nõude põhjuseks oli asjaolu, et kohalikud elanikud olid saanud teada kuulsa kaaskodaniku saabumisest ja ruttasid kõik läbisegi randa ning kargasid paatidesse täis meeletut igatsust puutuda või vähemalt näha vaprat sõdurit, keda kõik armastasid ning imetlesid. Kartes niisuguse vastuvõtu tagajärge, poliitilised valitsejad viivitasid loaandmisega, kuid lõpuks Garibaldil lasti tulla maale ning minna majja, kus ta ema ning lapsed ootasid. Tal oli kaasas üks sõber, Paolo Antonini, kes annab hoogsa kirjeldise kohtamisest:

„Pilt oli liigutavam kõigest, mida kunagi

olen näinud. Ema oli keeletu; üks vana onu ja onupojad üksteise võidu püüdsid temalt suudlust ning käepigistust. Menotti ja Ricciotti ripusid ta jalge küljes, kuni tuli külla Giuseppe Deideri, kes oli võtnud kasulapseks väikese Tere-sita. Laps tervitas teda sõnadega: „Ema ütles sulle Roomas, kui hea ma olin. Kus on ema?“ Lapsi oli hoitud teadmatuses kaotusest, mis tabanud neid. Isa kahvatas ja surus ematuid lapsi lähemale oma südamele. Ta oli sunnitud kõigist kiirelt lahkuma, sest ta oli andnud sõna, et on *San Giorgio*'l kell 6 peale lõunat. Sel päeval ta sai emalt viimse õnnistuse ja jättis teda viimset korda jumalaga.“

Mõned inimesed oleksid sügavasti haavunud ametlikust külmusest ja vaenlusest, millega Garibaldi koheldi; ja kui ta oleks tahtnud kukutada valitsust ning tõugata troonilt kuningat, „kes oli teinud lepingu Austriaga“, tuhanded oleksid vastanud ta kutsele. Kuid Garibaldile polnud omane hässitada mässi maal puhtisikliku tüli pärast ja paindudes alistuvalt oma raske saatuse alla, ta valis Tunisi endale asupaigaks. Garibaldi võis valida, kuid seekord Prantsuse valitsus otsustas ja avaldas survet beile, et ta keelduks lubamast Garibaldi oma maale. Tunisist Garibaldi viidi Maddalena saarele, aga Piemonti valitsus polnud nõus sellega, ja Garibaldi viidi Gibraltarile.

Vastuvõttu, mis talle ei saanud osaks tsiviliseeritud maades, leidis ta lõpuks Tangeris. Ta jäi sinna kuueks kuuks, saades toetust Piemonti ja Briti konsulitelt, kuid Aafrika pinnal teda piinas asjaolu, et tal polnud võimalik iseendale leiba teenida. Teisel pool laia Atlandi ookeani oli vabaduse maa, kus aus töö töötas rippuma-

tust; ja ta otsustas alustada uut karjääri Ühendriikide lipu kaitse all.

Ühendriiges Garibaldi kandis oma rasket saatust kannatlikult ning rõõmsameelsusega, mis suuresti erines poliitiliste pagulaste juures nii sagedasti esinevast kalduvusest nuriseda. Algu- ses ta pidas küünlategija lihtsat ametit; hiljem ta leidis teenistust laevakaptenina. Ookeanil Garibaldi oli oma elemendis ja üks ta reisudest viis ta Hiinasse ning sealt Austraaliasse.

Võib-olla meremeestele on rohkem kui enami- kule inimestele omane see, mida tuntakse tele- paatia nime all. Autor on kuulnud mitmest juhust samaaegseist nägemusist ning sõnumi- test, mis olid vastu võetud laeval ja üle kantud nähtavasti suurest kaugusest; ja üks Garibaldi käsikirjadest tõendab, et temagi koges kaugelt- nägemist, olles ise tuhandeid miile eemal vasta- vast sündmusest:

„Kord — ja ma värisen, kui tuletan meelde seda — olles *Carmen*'il¹⁵ laial Vaiksel ookeanil Ameerika ning Aasia mandri vahel, sattusime taifuni kätte, mis polnud küll nii kohutav kui need, mida võib näha Hiina ranna lähedal, kuid ometi küllalt vali, et sundida meid 19. märtsil 1852 luuke sulgema. Nimetan seda taifuniks, sest tuul puhus igast ilmakaarest, mis on ta ise- loomustavaks tunnismärgiks, ja meri lainetas tormiliselt, nagu ikka taifuni ajal. Mina olin pikali oma jooksjahaigusega ja keset tormi magasin oma koigul laeval. Unes kandusin oma sünnimaale, kuid paradiisi õhu asemel, mida alati leidsin Nizzas, kõik tundus nii sünge nagu surnuaias. Keset salka naisi, välimuselt rõhutud ning kurbi, keda eraldasin kauguses, arvasin

nägevat surnuvankrit, ja pikkamisi liikudes naised lähenesid aegamööda minule.

Saatusliku eelaimdusega tegin pingutuse minna lähemale surnurongile. Ma ei saanud liikuda; mägi oli mu rinnal. Rongkäik tuli minu koigu juurde, pani puusärgi selle kõrvale ja lahkus. Higinie väsimusest olin asjata püüdnud tõusta küünarnukile. Kannatasin hirmsasti luupainajast ja kui hakkasin liigutama ning tajusin enese lähedal külma laipa, siis tundsin oma ema püha näo. Olin ärkvel, kuid külmanud käe mulje jäi minu pihku. Tormi metsik undamine ja vaese *Carmen*'i oigamine, keda lained peksid armutult, ei suutnud hajutada unenäo hirmsat mõju. Sel päeval ja sel tunnil kindlasti kaotasin selle, kes andis mulle elu — parima ema.“

Huvitav on, et kui Garibaldi kirjutas seda, siis ta ei teadnud, et ta ema suri tõesti 19. märtsil 1852, ega ka, et Nizza daamid ja naised olid saatnud ta põrmu hauda. See tähelepanu polnud harilik ja oli eriliseks lugupidamismärgiks surnud Rosa ja tema kangelase-poja teenetele.

Jaanuaris 1854 Garibaldi sõitis *Commonwealth*'il, ilusal laeval, mis kuulus Itaalia laevaomanikkude firmale Baltimores, kaubakoormaga Newcastle'isse. Teel ta heitis ankru Thames'is ja veetis kuu aega Londonis, kus ta sai kokku Mazziniga. 11. aprillil talle toodi Shields'is laevale tervitustelegramm ühes aumõõga ja teleskoobiga, milleks sajad töölised olid annetanud oma penne. Saatkonna juhiks oli Joseph Cowen, toleaegne kuulus oraator, ja Garibaldi vastas selle härra kõnele heas inglise keeles.

„Teie rohkem kui tasute mulle“, ütles ta, „kõik ohvrid, mis olen ehk toonud vabaduse heaks. Tulles rahva seast — tööline nagu

teiegi — hindan kõrgelt teie lugupidamise väljendisi, seda enam, et sellega tõendate kaastunnet minu vaese, rõhutatud ja mahatallatud maa vastu... Tulevik üksi näitab, millal mind kututakse võtma vöölt õilsat kingitust, mille sain praegu, ja jälle võitlema selle eest, mis on mu südamele kõige lähemal — minu sünnimaa vabaduse eest. Kuid selles olge kindlad: Itaaliast saab kord rahvus, ja tema vabad kodanikud teavad, kuidas tänada lahkuse eest, mida on näidatud ta väljasaadetud poegadele nende mustematel murepäevadel.“

Üheks Garibaldi Inglismaal viibimise tagajärjeks oli tema kihlus ühe inglise daamiga. See kihlus kestis kaks aastat ja tühistati Garibaldi soovil. Nimetatud daam oli lesk, kellele mees oli pärandanud suure varanduse, ja tal oli mitu last. Neil põhjusil Garibaldil polnud tahtmist abielluda temaga, kuid nad jäid kõige paremasse vahekorda kuni naise surmani.

Vahepeal *Commonwealth* sõitis sütekoor-
maga Genovasse, aga et Garibaldi polnud Ameerika kodanik, ta ei pidanud kohaseks kaasa sõita ja määras ühe Ameerika kapteni enese asemele. Ta ise läks tagasi Nizzasse, kus ta lapsed olid jäetud heade sõprade hoolde. Ta õpetas nooremat poega kirjutama, ja vanem poeg Menotti tuli laevapoisina sagedasti temaga kaasa lühikestele sõitudele Marseilles'i ja mujale. Teise teate järgi — mis ei tarvitse olla vastuolus esimesega — Menotti õppis kuninglikus sõjakoolis. Ricciotti oli täiesti isa hoole all, ja räägitakse, et iga päev saja võitluse kangelane pesi „kiljuvat jõmpsikat“ pumba all.

Garibaldi oli ilma loata asunud elama Nizzasse, aga ta vaikne elu ei võinud äratada kaht-

lust. Ta tõusis vara ja jalutas neli tundi mägedes. Ta sõi lõunat kell kaksteist ja pärast uinakut oli valmis mängima veeremängu iga juhusliku külalisega; kord päevas ta külastas oma tütart Teresitat, kelle, nagu eespool mainitud, ta vanad sõbrad Deiderid olid võtnud kasulapseks. Õhtud ta veetis harilikult inglise daamiga, kellega oli kihlatud. Viimane oli tema sünnilinnas üürinud maja, mida sest ajast nimetatakse „Garibaldi majaks“. Seal ta kuulas proua ilusat muusikat või mängis kabet¹⁶.

1855. aastal Garibaldi päris 1400 naela oma vennalt ja selle ning iseenda hoiusummaga ta ostis maakoha väikesel Caprera saarel, millest ta omandas põhjapoolse osa. Sinna ta läks ühes poeg Menottiga 1856. aastal, ja mõlemad, Garibaldi ustava sekretäri Basso ja teiste abil, hakkasid ehitama maja, harima maad ja kasvatama lehma ning kitsi. Ja seal, niipea kui oli praktiliselt võimalik, ühines Garibaldiga tema jumaldatud tütar Teresita.

Seni oleme näidanud oma kangelast peaaeglikult valju sõjamehena. Kuid tal oli lahkeim süda ja see omadus avaldus alaliselt Capreras, kus ta oli südamest hea inimeste vastu ning väljendas haruldast õrnust tummadele loomadele ja isegi taimedele. Kord vastsündinud talleke oli läinud kaduma kaljudesse ja hoolas otsimine laternatega, enne ja pärast õhtusööki, ei avastanud tema asupaika. Kuid Garibaldi ei loobunud otsimisest.

„Kell oli üheksa ja vihma sadas“, ütleb Vecchi, „ja me olime väga väsinud, seepärast tulime jälle koju tagasi. Tund aega hiljem kuulsime samme kõrvaltoas ja majauks avanes... Umbes keskööl ärkasime mingist häälest; meie

kangelane tuli tagasi, kandes rõõmsalt kätel kadunud talle. Ta võttis väikese looma oma voodisse ja heitis pikali ühes sellega, andes talle imemiseks tükikese piima sisse kastetud käsna, et vaigistada teda... ja nii ta veetis kogu öö, silitades ning toites rumalat looma... Kell viis hommikul leidsime ta aias kartuleid panemas. Meiegi võtsime labidad ja hakkasime tööle.“

VIII p e a t ü k k.

Vanad vaenlased, uued sõbrad.

Capreral Garibaldi oli lähedal mandrile ja võis saada täpsaid teateid igapäevastest sündmustest ja Itaalia politika viimasest arengust. Ta ei kavatsenud sugugi muuta mõõka adraks ja anduda idüllilisele elule, sel ajal kui ta maa ägas vägivalla ning rõhumise ikke all. Ent samal ajal ta tarvitas oma mõju, et suruda alla halbu kavasid, mille teostamine võis ainult suurendada pahesid, mille all Itaalia kannatas. Rohkem kui kord ta avalikult eitas mässuliste üleskutsete avaldamist, mida häbematud inimesed andsid välja tema nimel.

Garibaldi oli aga nõus aitama iga õiglase asja teostamist, kui oli vähegi väljavaadet õnnestumiseks. Ühel päeval kutsuti ta lõunale dr. Bertani poole, kes rääkis neile plaanist, mille abil võis vabastada Settembrinit ja teisi, keda Napoli kurikuulus valitsus oli ära andnud. Üks ettevõtte toetajaist oli Sir William Temple, Briti saadik Napolis, ja puudus ainult juht. Garibaldi võttis heameelega vastutuse enda peale ja näitas teid ning abinõusid, millega tema meelest võis asja teostada.

Inglise korjanduse abil osteti üks aurulaev *Isle of Thanet*, kuid õnnetuseks see hukkus; veebruaris 1856 Garibaldi sõitis Inglismaale kavatsusega osta kutterit*). Portsmouthis ta võitis sooja poolehoidu oma lihtsa ning lahke olekuga ja tehniliste teadmistega laevaehituse ning mereasjanduse alal; ent ta viibis Inglismaal ainult lühikest aega, ja niipea kui ülesanne oli sooritatud, ruttas tagasi Genovasse.

Siis järgnes pikk ja piinav viivitus. Terve aasta Garibaldi ootas käsku asuda teele, ja õnnatud vangid kongides, kes teadsid, mis oli liikvel, piinlesid julmas teadmatuses. Öö öö järel nad ootasid ta tulekut, kuid asjata. Viimaks Bertani sai käsu lõpetada kogu ettevõtte. Sir William Temple ootas nähtavasti üldist amnestiat, mille tagajärjel oleks vabastatud Settembrini ja tema kaaskannatajad — pääsemisviis, mis polnud sugugi meeldiv vangidele, kes ei tahtnud võlgneda midagi äraandlikule kuningale Ferdinandile. Temple suri varsti pärast seda ja ettevõtte katkes. Annetajad ei avaldanud soovi raha tagasisaamiseks ja lõpuks see jagati vangidele nende vabastamisel 1859. aastal.

On kaunis selge, et Garibaldi võttis vastu selle ettepaneku sellepärast, et seda peaaegu ametlikult toetasid inglased, kuid üldiselt tema politika pärast Rooma vabariigi langemist oli taltsutada enneaegseid püüdeid saavutada Itaalia vabadust. Selle aja jooksul oli mitu niisugust ebaõnnestunud mässukatset, mis suruti alla tavalise toorusega ja mis poleks olnud muud kui kahetsetav verevalamine, kui nad poleks hoidnud leegitsemas isamaalist pahameele tuld.

*) Ühemastiline, kiiresti purjetav laev.

Nende õnnetute ettevõtetega Garibaldil polnud mingit ühendust; ta oli Ameerikas sel ajal, kui Mantua ja Milano mässud tõestasid, kui hädaohtlik oli ruttamine. Ta pani pealootuse Victor Emmanuelile, Piemonti ja Sardiinia noorele kuningale, ja tema uuele ministrile Cavourile.

Kuigi me ei saa siin üksikasjaliselt jälgida suuri sündmusi, mis viisid enne Sitsiilia ja siis mandri Itaalia vabastamisele, peame vähemalt katsuma märkida seda üldjoontes. Piemont oli andnud tunduvat abi liitlasile Krimmis¹⁷ ja seega võitnud Prantsusmaa ja Suur-Britannia tänu; ent selle targa valitsemise vili sattus hädaohtu, kui Orsini, endine Rooma vabariigi ohvitser, korraldas tapmiskatse Napoleon II vastu. „Ma usun“, ütles Cavour, „et Itaalia saab üheks riigiks ja Room tema pealinnaks.“ Kuid ta kahtles, kas rahvas on juba küps nii suure muutuse jaoks, ja oli valmis võtma vastu vabadust osade kaupa.

Prantsuse valitseja andestas kallaletungi oma elule kõrge politika kasuks ja kirjutas alla salalepingule, mille järgi Piemont pidi saama lisamaid idas, kaasa arvatud Lombardia, Veneetsia ja Romagna, pidi aga loovutama Savoia (ja arvatavasti Nizza) Prantsusmaale. Seekord ei kavatsatud veel Itaalia ühendatud kuningriiki — ainult riikide liitu paavsti ülemvalitsuse all. Kõike seda polnud võimalik teostada ilma sõjata Austria vastu; kuid jõukatsumine selle võimuga, milles Prantsusmaale langes juhtiv osa, oli hoopis erinev endistest võitlustest, milles Austria vastasteks olid olnud väike Piemont või niisugused linnad nagu Milano ja Bologna.

Rahvuslik Ühing, mille esimeheks Garibaldi oli valitud 1857. aastal, kogus nekruteid tervest

Itaaliast, kellest suur hulk määrati regulaarsõjaväkke, kuna kolmest tuhandest moodustati korpus, mida nimetati Alpi küttideks, kelle juhatajaks sai Garibaldi. Vahepeal Napoleon oli andnud märku oma kavatsusist, avaldades kahetsust Austria saadikule, et ta polnud paremas vahekorras keiser Franz Josefiga, kuna Victor Emmanuel kõnes parlamendile Turinis viitas „kannatuse kisale, mis tõuseb meie kõrvu nii paljudest Itaalia maaosadest“. Mingid sõnad poleks saanud olla tähendusrikkamad.

Inglismaa katsus rahu alal hoida, tehes desarmeerimisettepaneku, Austria aga polnud nõus, ja 23. aprillil 1859 saatis Turini ultimaatumi, millele nõuti vastust kolme päeva jooksul. Neli päeva hiljem Austria vägedele anti käsk marsida üle piiri, ja algas sõda, mille Cavour oli sihilikult välja kutsunud.

Kuigi prantslastel oli väga lahkuminevaid arvamisi asja kohta, Napoleonil polnud nüüd muud valikut, kui toetada liitlast kallaletungi vastu; ent esimesed raskemad rünnakud said osaks Põhja-Itaalia kuningriigile ja peaasjalikult Garibaldile. Nädalaid ta oli olnud alalises, salajases ühenduses Cavouriga, ja 2. märtsil tal oli jutuajamine Victor Emmanueliga. See oli nende esimene kohtumine ja Garibaldi lahkus kuninga juurest, et rutata Genovasse ja koguda oma endised leitnandid ja teised juhid demokraatlikku parteisse. Mazzinile oli vastumeelt kogu asi, sest ta uskus, et sõja tagajärjel Itaalia muutub rippuvaks Prantsusmaast, kuid sõjamehed olid Garibaldi poolt. Medici, Cosenz ja Adriano valiti kolme rügemendi juhiks, milleks jaotati Alpi küttide korpus, kuna dr. Bertani,

kes oli kaasa teinud Rooma piiramise, organiseeris ambulantsi.

Sõjamineisterium, mis oli nähtavasti mõjutatud põhjendamata kadedusest, oli väga ülekohtune Garibaldi vastu. Korpus saadeti rindele ilma ratsa- ning kahurväeta, ilma majandusosata ja tarbetult väikesel arvul. Kuigi Victor Emmanuel oli andnud kindla käsu, et Garibaldi juhata jäävad kõik vabatahtlikud väed, pandi Apeniini kütid teise juhatuse alla. See oli veel pahem, et mehed olid halvasti relvastatud. Kahte tuhandet head karabiini, mis olid määratud neile, ei saadatud edasi, enne kui oli juba liiga hilja, ja lõpuks jagati välja Lago Maggiore kodanlikele kaitseväele. Umbes samuti üks mäepatarei saabus alles siis, kui võitluse peasündmused olid juba möödas. Nagu kõigis oma sõjakäikudes, Garibaldi pidi minema vastu vaenlasele, kes ületas teda arvult ja varustiselt, ja tal oli võimalik teha heaks seda ebavõrdsust ainult oma osavusega juhina ja oma meeste kiindumusega.

Kindralit toetas viiskümmend Genova püssimeest — härrasmehed, kaupmehed, kunstnikud ja töölised — ja nendega kaasas kõndis hiiglabritlane, nimega Peard, kes hiljem sai kuulsaks „Garibaldi inglasena“. Peard, kes oli välja paistnud linnaelanikkude ja üliõpilaste vahelistes võitlustes Oxfordis, oli tulnud Itaaliasse seiklusi otsima. Tal oli oma püss, mida ta oskas hästi tarvitada. Seekord punane särk heideti kõrvale, et mitte haavata prantslaste tundeid. Garibaldi kandis Piemonti kindrali mundrit, kuna tema kütid kandsid hariliku reamehe ülikonda.

Kättemaks valgekuumeestele.

Kui Austria kindral Gyulai oma viivitava taktikaga andis Prantsuse väele aega saabuda ning asuda rünnakule, garibaldilased saadeti eriülesandega Põhja-Lombardiasse, kus nad Ticinost üle minnes jäid peatuma Vareses. Kindral Urban, hüüdnimega „Austria Garibaldi“, saadeti regulaarse jala-, ratsa- ja kahurväega neid tagasi lööma. Urban otsustas Varessele kahelt poolt kallale tungida, aeg oli aga halvasti kooskõlastatud, ja Garibaldi mehed pühkisid suurema väeosa minema püssitääkide abil, enne kui väiksem osa jõudis tegevusväljale.

Kohkunud sellest kaotusest, Gyulai ruttas viima abi oma alamale, kes oli taganenud Corsosse; ja seal kuue tuhande neljasaja mehega lisaks ratsa- ning kahurväele ta oleks pidanud olema kaitstud kolme tuhande garibaldilase vastu, kes olid kõik jalamehed. Kuid saatus kiusas neid jälle. Lahing algas San Fermo mäekurus, mille garibaldilased samuti puhastasid püssitääkide abil. Mitu sada jalga allpool oli Como, ja hulljulge kindral andis vägedele käsu läheneda linnale, kuigi see ülesanne tundus pea-aegu täiesti teostamatu. Seda, mis järgnes, kirjeldab hästi Peard, kes oli muidugi pealtnägija.

„Tükk aega“, kirjutab ta, „anti ülevalt vahetpidamata tuld alla orgu, ja parajasti kui päike oli looja läinud ning hakkas hämarduma, kõik meie pahema tiiva väed koguti ning asetati ritta suurele teele.

Lühikese aja pärast Garibaldi sõitis ette ühes oma staabiga, mütsinokk tõmmatud sügavale

silmadele — ainus asi, millega ta näitas, et ta mõtted olid pinevamalt ametis kui tavaliselt.

Pikkamisi kogu meie vägi hakkas liikuma. Kui laskusime alla suurelt teelt, hakkas juba pimenema. Igaüks ootas pinevat tööd, enne kui jõuame Comosse, sest olime näinud tugevat sõjaväge Piazza d'Armil. Kui jõudsimme lähemale sellele, mida loomulikult pidasime käsitsivõitluse lahinguväljaks, muutusid sagedamaks peatused, mis olid küll ainult mõne minuti pikkused. Mehed püüdsid ettevaatlikult asetada oma sööginõusid ja kõike, mis võis teha müra. Tundus, et nad astusid kergemini kui harilikult, sest polnud kuulda ainustki sammu. Vaikus muutus peaaegu piinavaks.

Nii jõuti aguli esimeste majade juurde. Niipea kui vägi ilmus, elanikud näitasid tuld akendest. Nad hakkasid hüüdma „*Viva Garibaldi!*“ ; keegi jooksis sisse ja palus neid olla vait. Marssisime kiirelt läbi eeslinna. Kus olid austerlased, keda olime näinud siin nii suurearvuliselt tunni või paari eest? Eeslinn on läbi. Linna värava ees on tihe rahvahulk tõrvikutega. Tuled ilmuvad kiirelt kõigis akendes, ja austerlaste kuulide asemel vägesid võetakse vastu kõrvulukustava hüüdega: „*Viva Italia! Viva Garibaldi!*“ (Elagu Itaalia! Elagu Garibaldi!)

Inimesed olid meeletud rõõmust. Mehed kõndisid tõrvikutega kummalgi pool tema hobust ja noor ning vana tormas lähemale, suudeldes ta jalgu ning riideid. Vanad mehed, pisarate voolates mööda nägu, ja noored tütarlapsed langesid meile kaela ja tervitasid meid kui vabastajaid. Kära oli ääretu. Kellade helin, mis kõlas kõigist *campanile'dest* ¹⁸, ja orkestri muusika uppus Piazzale ¹⁹ kogunenud rahva hõiskamisse.

Marssal Urban ühes kaheksa pataljoni, kahurpatarei ja mõningate ulaani-eskadronidega oli evakueerinud linna umbes tund aega enne meie saabumist.“

Selle ootamatu hea õnne tõttu garibaldilased omandasid väärtusliku lao relvi, moona ja raha, mille austerlased olid maha jätnud.

Jättes Como elanikkude ning rühma küttide hooleks, Garibaldi viis oma väed tagasi Varesse. Tema lahkumisel elanikke valdas midagi paanika taolist; ja 1. juunil 1859 kindral kirjutab kuninglikule komissarile: „Seisan vaenlase ees Vareses; kavatsen kallale tungida täna õhtul. Saatke need, kes kardavad, ja perekonnad, kes värisevad, linnast välja, kuid laske julgeil elanikel lüüa hädakella ja meie Camozzi ning tema kahe kompanii toetusel panna vastu viimse võimaluseni.“

Kui Garibaldi saatis selle sarkastilise sõnumi, ei käinud tema käsi sugugi väga hästi. Varesest olid väed marssinud edasi, et tungida kallale Leganole Lago Maggiorel. Ründavate väeosade juhatajaks olid Landi ja Bronzetti; esimesel õnnestus kindlusesse sisse tungida, Bronzetti aga sattus juhtide süü läbi valele teele ja tal polnud võimalik minna appi kaasjuhatajale, kes ränga tule tõttu oli sunnitud taganema. Landi ise sai haavata, kuid kuidagimoodi vedas end kindrali juurde, kellele ta andis aru ettevõtte tagajärjest. „Teie jutt pole õige!“ hüüdis Garibaldi. „Bronzetti peab olema kindluses. Annan pea, et Bronzetti on lossi peremees. Neetud hirm!“

„Kindral“, vastas Landi etteheitvalt, „olen haavatud; ka Gastaldi, Sprovieri ja paljud sõdurid on haavatud.“

„Mine!“ pörutas kindral; ja seda öeldes keeras hobuse ümber ning ratsutas ise uurima asja seisukorda. Ta leidis varsti, et Bronzetti oli taganemas ja Bixio ei olnud suutnud vangistada aurikuid. Nii nendelt kui kindluse kahuritelt sadas kuulide rahet segipaisatud vägedele, kelle juhatamise Garibaldi võttis siis enda peale. Ta viis nad heas korras Cuviosse, ja teel sinna möödus neist vanker vankri järel täis haavataid. Teiste seas ta märkas Landit krampides. Landil oli siiski olnud õigus ja kindral tunnistas: „Mina eksisin täna hommikul.“

Kogu sõjakäigu ajal Garibaldi olevat olnud äärmiselt vali meeste vastu, ja rohkem kui kord avaldas põlgust „argade nekrutite“ kohta, kes, selle asemel et tungida kallale püssitäägiga, eelistasid raisata laskemoona.

Pärast lüüasaamist Leganos keegi tähendas kindralile, et ehk oleks tarvilik taganeda Šveitsi. Garibaldi naeris selle mõtte üle. „Tuhat ja üks asja on teha, enne kui võime lahkuda Lombardia pinnalt,“ kostis ta. Kuid seisukord ei paranenud ja järgmisel hommikul temas tekitas rahutust teade, et Urban oli ilmunud Varese ette kolme terve brigaadiga ja pommitas linna, millest elanikud olid lahkunud mäele asuvasse külla. Oleks olnud täielik meeletus Garibaldil tungida kallale vaenlasele, kes oli neli korda suurem tema enda väikesest väest, seepärast ta läks tagasi Comosse ja hakkas seda linna kindlustama. Medici, kes igatses hiilgavat võitu, tahtis tungida edasi Milanosse, mida, nagu räägiti, austerlased valmistasid evakueerima; ent Garibaldi, kel kunagi ei puudunud julgust ning algatusvõimet, sai aru, et ta etendas alamt osa selles sõjakäigus, ja loobus võimalusest võita loorbe-

reid, millisest juhusest ta oleks kindlasti kinni haaranud olles ülemjuhataja.

Vahepeal hakkasid arenema suuremad sündmused suuremate vägede mõjul. 30. mail Victor Emmanuel ja kindral Cialdini olid löönud austerlasi Palestros, ja selle kaotuse tagajärjel Urban oli saanud käsu lõdvendada Garibaldi tagaajamist. Kuid teda ja tema kolme brigaadi ei kutsutud mitte — nagu oleks olnud õige — otsekohe tagasi, ja nad ei võtnud osa otsustavast lahingust Magentas (4. juunil 1859), mille võitsid prantslased keiser Napoleoni juhatusel. Pärast seda Gyulai viis oma väe Lombardiast välja ja tagasi Veneetsiasse.

Teated lahingust saabusid Garibaldile järgmisel päeval ja ta marssis otsekohe välja kiusama taganevat vaenlast. Seriates üks kompanii Bronzetti juhatusel ajas põgenema pataljoni ungarlasi, kes arvatavasti ainult poole südamega võtsid osa riigi saatusest, mille alt alles mõne aasta eest nende kaasmaalased olid püüdnud end vabastada. Bergamos juhtus huvitav seik. Pool tosinat Austria ohvitseri toodi vangidena Garibaldi ette. Mitte ükski neist ei kahelnud, et see mees, keda kümne aasta eest oli jälgitud kui kurjategijat, maksab nüüd kätte, käskides neid maha lasta, kuid nende ääretuks kergenduseks ning üllatuseks „Punane Saadan“ surus nende kätt, kiitis nende vaprust ja avaldas kaastunnet nende õnnetuse puhul.

Brescias Garibaldi sai kokku liitlaste vägedega ja sest ajast ta polnud enam iseseisev juhataja. Järgmises võitluses Bronzetti sai surmavalt haavata, ja raskest õnnetusest pääseti ainult selle tõttu, et regulaar-ratsavägi saabus õigel ajal. Garibaldi saadeti siis Valtellinesse, kaugele sõja-

tegevuse peaväljalt, kus oli väike salk vaenlasi, kes ei suutnud kuidagi vastu panna kaheteistkümne tuhandele kütile. Võib-olla kindralstaap oli viidud ekshiarvamisele valeteadetega või mõjutas neid alatu soov vabaneda isehakanud sõdurist. Missugused olidki elukutseliste sõdurite tunded Garibaldi vastu, pole mingit kahtlust, et, nagu alati, ta oli Itaalia rahva lemmik. Seda tõestab Valtelline elaniku Giovanni Visconti Venosta tunnistus.

„Kuigi Garibaldi nüüd ei kandnud punast särki, ometi, kui ta läks läbi küla, ei oleks keegi võinud ütelda, et ta on kindral, vaid uue usu pea, kelle järel käib suur hulk fanaatikuid. Naised, mitte vähem vaimustunud kui mehed, tõid oma lapsi, et Garibaldi õnnistaks ja isegi ristiks neid. Neile rahvahulkadele, kes kogunesid ta ümber, Garibaldi rääkis oma ilusa häälega, milles peitus osa ta võluvuse saladust — „Tulge! Kes jääb koju, on argpüks. Töotan teile väsimust, raskusi ja võitlusi. Kuid meie võidame või sureme!“ Need polnud rõõmsad sõnad, aga kui neid kuuldi, tõusis vaimustus tippu. See oli otse joovastus. Rahvas läks laiali sügavasti liigutatult, arutades seda, mis kindral oli ütelnud; paljudel olid pisarad silmis.“

Teel Valtellinesse vabatahtlikud said teateid Solferino lahingust, mis oli peetud 24. juunil 1857 ja milles austerlased olid jällegi kaotajad. Kaks nädalat hiljem lepiti kokku rahutingimuste kohta keisrite kohtumisel Villafrancas ja sõda oli lõppenud.

Kuigi selles sõjakäigus prantslased olid väga võidukad, Napoleon II oli lasknud end nii mõjutada, et Villafranca leping osutus häbematult äraandlikuks ta liitlastele — itaallastele ja püüe-

tele, mille eest nii paljud neist olid verd valanud ja surnud. Austriale pidid jääma need osad Veneetsia pinnast, mis olid alles tema käes. Moodena, Toscana ja Parma hertsog said tagasi oma riigid, ja paavsti lipp pidi uuesti lehvima Romagnas; Piemont ei saanud muud kui Lombardia. See polnud see, mida Cavour, — kellega suured võimud polnud heaks arvanud nõu pidada — oli taotlenud, ja ta kirjutas vastumeelselt lepingule alla, lisades „*Pour ce que me concerne*“²⁰. Ta ei uskunud nähtavasti, et see on vastuvõetav tema kaasmaalastele, ja erajutuajamises ungari isamaalase Kossuth'iga²¹ ta tähendas: „Seda lepingut ei täideta.“

Aasta hiljem Toscana, Emilia, Parma, Moodea ja Romagna lisati kuningas Victor Emmanueli riigile, kuid hinna eest, mis oli kohutav Garibaldile, nimelt Nizza ja Savoia loovutamisega Prantsusmaale. Selle teoga, ütles ta, Prantsuse ja Piemonti valitsus tegid tema, Nizza kodaniku, välismaalaseks. Kesk-Itaalia, mis oli alles diktaatorite ajutise valitsuse all, kavatseti järgmisena võita Piemontile ja pärast seda Napoli kuningriik. Ent Cavour ei rutanud; ta nägi selgesti, kuhu poole sündmused kaldusid.

Garibaldi oli hoopis teissuguses meeleolus. Ta oli meeletu igatsusest päästa Nizza Itaaliale ja ühel hetkel haudus hullumeelset kavatsust purustada hääletamiskastid Genovas, milles Victor Emmanueli rahulikumad alamad pidid avaldama heakskiitu lepingule. Võib-olla kindral polnud veel täiesti toibunud uimastavast hoo-
bist, mille ta oli endale kaela tõmmanud ise-
enese rumalusega. Ta abielu Anitaaga oli olnud ideaalne; ja polnud tõenäolik, et ta oleks võinud leida veel teise Anita. Kuid tema näib olevat

mõtelnud teisiti. Sõjakäigu ajal Alpides üks ilus ja tubli tüdruk, krahv Raimondi tütar, tõi talle ühe sõnumi. Detsembris ta uuendas tutvuse neiuga ta isa külalisena Como lähedal, ja jaanuari lõpul 1860 ta abiellus temaga. Otse laulatusepäeval ta sai teate, milles öeldi, et neiu oleks pidanud olema teise, noorema mehe naine. Noorik ei eitanud, kui temalt järele päriti, mille peale Garibaldi hüüdis: „Siis vaadake, et te ei kanna minu nime; ma jätan teid igaveseks.“

Sügavasti kurvastatud ta pööras tagasi lihtsale elule Capreras; ent suured osad Itaaliast polnud veel vabad ja paistis, et ilma kuulsa sõjamehe jõupingutusega nad ei saagi vabaks — vähemalt mitte lähemas tulevikus.

X p e a t ü k k .

Tuhandevägi.

Kahe Sitsiilia kuningriik, nagu seda nimetati, mille alla kuulus Sitsiilia saar ja Itaalia poolsaare lõunapoolne osa, oli vägivaldse valitsuse tõttu häbiplekiks Euroopale ja skandaaliks valgustatud ristiusu-ilmale. Ferdinand V valitsuse all kümneid isamaalasi, kelle poliitilised arvamisid polnud meelepärast fanaatilistele valitsejatele, heideti jälkidesse vanglaisse, kus nad lamased aheldatud üksteise külge või, veel hullem, mõne kõige madalama ning meeletuma kurjategija külge. Kohtu korraldus oli paroodia ja paljudel, kes nimeliselt olid vabad, tehti elu koormaks nuuskuriteparve alalise kuritahtliku valvega. Raske oleks olnud välja mõtelda seisukorda, mis oleks enam õigustanud mässu või vahelesegamist. Kuid kadedus suurte rahvaste

vahel tegi igäühele vaheleastumise hädaohtlikuks, eriti sellepärast, et paavsti huvid olid lahutamatult seotud Napoli omadega, ja kogu katoliku ilm oli selle vastu, et hävitada valitsust, mis oli sama kuri kui inkvisitsioon, millega ta väga sarnanes.

Saare sisemuses elas tubli maarahvas, kes südame põhjast vihkas Ferdinandi ja tema teenreid, ja isegi preestrid ja piiskopid pooldasid soojalt nende sügavale juurdunud iseseisvusearmastust. Siin, kui üldse kuski, oli õige põld Garibaldi vabale energiale, ja palve palve järel saadeti temale astuda välja Ferdinandi piinatud alamate kaitseks. Garibaldil polnud midagi selle vastu, et katsuda veel kord õnne, kuid ta vastas iga palve puhul, et sitsiillased ise peavad algatama vabadusvõitlust. Oma õnnetul teisel laulatusepäeval ta kirjutas dr. Bertanile: „Võite kinnitada oma sõpradele Lõuna-Itaalias, et olen alati nende teenistuses, kui nad t õ e s t i tahavad teotseda.“ Samasugune oli olnud mitme eelmise vastuse sisu Rooma vabariigi langemisest saadik. Garibaldi tundis nähtavasti sitsiillaste temperamenti, ja ta hilisemad kogemused saarel õigus-tasid täielikult seda ettevaatlikku suhtumist. Visa, kangekaelne sõdimine, millega olid harjunud põhja-itaallased, polnud sugugi meelt mööda liikuvaile mägielanikele, kes eelistasid juhulisi kokkupõrkeid.

Sitsiillased polnud kõik ühesugused, ja kohutav ning lootusetu võitlus, mida pidas müüri ning plekksepp Francesco Riso ühes seitsmeteistkümnega kaaslasega suure Napoli garnisoni vastu Palermo tänavail, näitab, millisteks ohvriteks isamaalased olid võimelised. See oli 4. aprillil 1860. Sama kuu 10-ndal aristokraat-

liku Sitsiilia perekonna võsu Rosalino Pilo ühes sõbra Corraoga maabusid Messinas, et õhutada mässu, mis oli puhkenud ühel ajal Riso asjatu katsega sundida Palermo elanikke vastuhakkamisele. Ta tuli Genovast otsusega täita Garibaldi tingimust, ja oli nii kindel õnnestumises, et tarvitas kindrali nime talismanina. Igalpool ta teatas vaimustunud külaelanikele, et Garibaldi on varsti nende juures.

Kuid Garibaldi kõhkles ikka veel. Sirtori, endine preester, kes oli hakanud sõduriks ja Garibaldi staabiülemaks, pidas nõu Cavouriga ja leidis, et see riigimees polnud nõus alandama Piemonti niivõrt, et oleks avalikult toetanud röövleid, kuid oli valmis andma relvi ning lõikama õnnestunud ettevõtte vilja. Cavour, kel oli täpsamaid teateid seisukorrast kui Garibaldil, ei pidanud õnnestumist üldse võimalikuks ja arvas, et vapura kindrali surm oleks õnnetus, millest toibumiseks Itaaliale kuluks mitu aastat. Sirtori kõhkles samuti. Ta ütles avalikult Garibaldile, et kui nad lähevad Sitsiiliasse, siis tema arvates ei tule ükski elusalt tagasi.

Tagajärjeks oli ettevõtte edasilükkamine ja hakati sosistama: „Garibaldi kardab.“ 30. aprillil 1860 ta kirjutas Miljon Püssi fondi²² valitsuse liikmeile, sest annetisi oli voolanud ja viis-sada vabatahtlikku oli kogunenud Genovasse, valmis teele asuma: „Nüüd teate juba Sitsiiliast. Retke ei võeta ette.“ Kuid samal hommikul ilmus Bixio uue faktiga — milleks oli nähtavasti Pilo katse mässu elustada —, ja Garibaldi muutis meelt. „Meie läheme,“ ütles ta. Sõjanõukogu kiitis otsuse heaks, ainult Sirtori oli vastu.

See viivitus oli õnneks. Alguses oli kavat-

setud minna teele viiesaja vabatahtlikuga; kui Garibaldi lahkus Quartost 5. mai ööl, oli see arv tõusnud üle tuhande, kellest ükski polnud üleliigne. Nende seas olid mõned mehed, nagu Sirtori ja poet Nievo, veendunud, et neid ootas raske saatus, kuid olid siiski kindlad oma kiindumuses kangelaslikku juhti.

Väed sõitsid välja kahel aurikul *Piemonte* ja *Lombardo*, mille kapteniks olid Garibaldi ja Bixio. Nad heitsid mõneks päevaks ankru Talamones Toscanas, et võtta peale süsi ja toiduaineid, ja siia jäeti Zamlianchi kahesaja kolmekümne mehega, kellele tehti ülesandeks tungida paavsti riikidesse. See ohvitser oli Roomas 1849. aastal preestreid maha lasknud — ja Garibaldi teadis seda. Ta polnud mitte ainult lärmitseja, vaid halb juhataja ja ta vägi oli naeruväärselt väike. Üldse viis võtta vaenlast risttule alla on üheks Garibaldi harvade eksituste põhjuseks, mis oli seda tõsisem, et tal polnud sugugi ülearu palju sõdureid.

Kui uuesti alustati teekonda, kaotasid laevad pimedas ühenduse teineteisega. Oli teada, et Napoli sõjalaevastik valvas Sitsiilia rannikut, kavatsusega neid kinni võtta, ja Bixio, pidades *Piemonte*'t vaenlase laevaks, käskis juhtida oma laeva selle vastu. Äkki ta kuulis tuttavat häält hüüdvat: „Bixio!“ — „Kindral!“ hüüdis ta, mille peale Garibaldi küsis: „Miks tahate meid põhja lasta?“ Hädaohust pääseti, olgugi viimisel silmapilgul, kuna *Piemonte* mehed olid olnud samasuguses eksituses teise laeva suhtes.

Kui lõpuks laevad jõudsid Marsalasse, leiti, et see sadam oli tühi. Kuid Napoli eskaadrit märgati silmapiiril ja vaevalt jõuti maabuda, kui üks vaenlase laevadest, *Stromboli*, ilmus nähta-

vale, millele varsti liitusid *Partenope* ja *Capri*, kes kõik avasid tule Garibaldi väele, kui see marssis mööda kallast. Pommitamisest oli vähe või üldse mitte mingit kahju. Üks mees langes ja ühe kohapealse inglase naine pääses hädavaevalt surmast, kuid, niipalju kui teada, need olid ainsad õnnetused.

Marsala müüride vahel Garibaldi laskis kuulutada end diktaatoriks Victor Emmanueli nimel ja järgmisel hommikul viis oma väikese väe välja Salemi suunas. Rampagallos liitusid temaga mõned *squadre*'d või kohalikud väesalgad, kelle ohvitserideks olid niisugused magnaadid nagu parun Sant'Anna Alcamost ja Don Alberto Mistretta Salemist ja Rampagallost. Salemis Garibaldi sai veel tuhat meest lisaks. Need väed olid puudulikult varustatud, sest neil polnud muud kui halvad, vanaaegsed relvad, ja enamik neist olid noorukesed, kahekümneaastased ja veel nooremad. Garibaldi enda vägi koosnes pea täielikult vabatahtlikest, vastavalt Cavouri otsusele, mitte tekitada tüli Piemonti ja suurte riikide vahel; neil olid viletsad püsid ja haletsemisväärset väike tagavara laske-moona.

Nüüd vaatleme vaenlase seisukorda. Napoli-taanlasil oli ligi kahekümneviituhandemeheline regulaarsõjavägi Sitsiilias, millisest arvust umbes neli viiendikku oli koondatud Palermosse või selle lähedale. Nad olid kuberner Castelcicala käsutada; see oli vana mees, kes oli kuulus sellepolest, et ta oli võidelnud Briti väes Waterloo all Napoleoni vastu. Praegusel ajal, mil nii palju on kuulda „suurtest vanadest meestest“, kes on vastutavail kohtadel ja avaldavad aktiivsust, mis võib äratada kadedust nooremais,

võib kõlada paradoksaalsena rääkida vanaduse nüritavast mõjust, kuid pole kahtlust, et napoli-taanlased tegid suure vea, usaldades sõjaväed kindralite hooleks, kelle noorus oli ammu möödas. Kui Castelcicalalt võeti ülemjuhatus, siis võis tema asemele tulla ainult seitsmekümnekaheaastane veteraan kindral Lanza, kelle karjäär ei olnud eriti hiilgav. Sitsiillased tuletasid rõõmuga meelde juhust, kui ta oli võtnud osa kuninga sünnipäeva paraadist Palermos ja kui hobune oli heitnud ta porri, mis rikkus täiesti ta uhke mundri, — ja see oligi peaaegu kõik, mis nad mäletasid. Mis puutub algatusvõimesse, siis on kerge arvata, kui palju tal oli seda omadust, kui on teada, et kindral Nunziante saadeti Napolist hoolitsema, et tema tungiks kallale Garibaldile ega jääks ootama, kuni tungitakse talle enesele kallale.

Sõjakäigu esialgne plaan oli tuua Marsalasse kolm või neli pataljoni kindral Bonanno juhatusel, kuna kindral Landi pidi sõdima kolme Palermo pataljoniga. Niipea kui saadi teada, et Garibaldi oli jõudnud Salemisses, see plaan muudeti ja Bonanno vägi maabus Palermos. Landi, kes oli 70 aastat vana, liikus pikkamisi edasi, järgides oma väele vankris. Ja teekond Palermost Alcamosse, kolmkümmend miili pikk, kestis kuus päeva! Kuid Napoli väes oli häid elemente, niisama kui vastaste väes oli halbu. 8-as *cacciatori*²³ major Sforza juhatusel oli pataljon, mille üle iga juhataja võis olla uhke, kuna suur osa *squadre*'t, mis oli kogutud La Masa ja isa Pantaleo — Garibaldi „uue Ugo Bassi“ — kõnedega, oli täis vaimustust, kuid mitte väga vapper, välja arvatud kaitsemüüride taga.

Palermosse.

Et „moraalselt mõjutada vaenlast“, Landi saatis Sforza ühes tema küttidega kõrgendikule, mis oli tuntud itaallastele Pianto dei Romani (roomlaste nutt) nime all. Sitsiilia murdes see nimi tähendab nähtavasti „Romaani perekonna viinaaiad“; mäe järsk nõlv oli äärestatud terrassidega, mis olid kohased viinamarja kasvatamiseks. Kuigi Sforza ülesanne oli olnud mõjutada vaenlast moraalselt, ta pidas end küllalt tugevaks, et riskida võitlust, ja tagajärjeks oli Calatafimi lahing, milles napolitaanlased tungisid peale, kuid neid sunniti varsti taganema nõlvakust üles terve rea püssitäägirünnakutega.

Kaks korda sel päeval Garibaldi võlgnes oma elu oma meeste armastusele. Üks madrus nimega Elia sai raske haava suhu kuulist, mis oleks kindlasti surmanud kindrali, kui madrus poleks selle lendu kinni pidanud. Teinekord, kui Garibaldi oli ümbritsetud vaenlasest, ruttas Sirtori talle appi.

Pikkamisi jõuti mäe tippu; ent vaenlane, kellele oli tulnud abi, oli seal tugevajõuline ja mitte sugugi julgusetu. Isegi Bixio, vapraim vaprast, pidas taganemist tarvilikuks, kuid Garibaldi ei kuulanud ettepanekut. „Siin“, ütles ta, „meie teeme Itaalia või sureme.“

Igas kriisis langeb midagi temperamendi osaks, ja Garibaldil polnud kombeks kaaluda hoolsalt võimalusi keset palavat lahingut. Tal oli instinktiivne tunne, et kui kord napolitaanlasi lüüakse, siis nad kaotavad julguse ega

toibu enam kunagi. Kindral ise, mõök käes, juhtis viimast lööki ja vaenlane, võimetu vastu panema metsikule rünnakule, loovutas mäetipu ning põgenes varsti täies hoos Calatafimisse, mida Landi ei katsunudki kaitsta. Tema ja ta löödud vägi ei peatunudki enne, kui olid väljaspool hädaohtu Palermo väravate taga. Märkisime, et neil kulus kuus päeva teekonnaks Palermost Alcamosse. Taganemine teostati kahekümne nelja tunniga! Kogu maa oli tõusnud nende vastu, ja mitmes kohas võis näha kohutavaid stseene. Oli täpsalt nii, kuis Garibaldi oli ette näinud — napolitaanlased kaotasid täielikult julguse. Kuid Sforza mehed olid võidelnud suurepäraselt; Garibaldi ise on selle tunnistajaks. „Vaenlane, kes taganes minu vanade, lihtsalt rõivastatud Alpi küttide püssitäägi-rünnakute eest, võitles vapralt ja loovutas seisukohad alles pärast ägedat käsitsivõitlust. Lahingud, mida pidasime Lombardias, olid kindlasti vähem rängad kui eilne võitlus. Kui napolitaanlastel padrunid otsa said, pildusid nad meile kive nagu hullumeelsed.

Pean tunnistama, et napolitaanlased võitlesid nagu lõvid ja Itaalias pole mul kindlasti olnud nii ägedat lahingut ega nii vapraid vastaseid. Sellest võite aimata, milline oli minu vanade Alpi küttide ja heade sitsiillaste vaprus, kes võitlesid meie poolt.“

17. mail 1860 garibaldilased marssisid Calatafimist Alcamosse ja kaks päeva hiljem nägid esmakordselt Palermot. Renda kiltmaa (millele nad jõudsid öösel) ja linna vahel oli lai ning hästiviljeldud lagendik, mis kandis romantilist nime Conca d'Oro (Kuldne Pomm) apelsini- ning sidruniaedade järgi. Palju oli teostatud, kuid

seisti raskeima küsimuse ees — kuidas minna sisse Palermosse paarisaja kangelasega, kui vastaseks oli kolmekümnetuhandemeheline hiiglagarnison kindlusemüüride taga. Selgus, et napolitaanlastel polnudki kavatsust anda sisetungijaile aega küsimuse lahendamiseks, sest 21. mail šveitsi kolonel von Mechel ühes Napoli ohvitseri major Boscoga marssis linnast välja õige suure väega ja lõi tagasi tuhandeväe eelsalgad (nagu nimetati Garibaldi vägesid), kuna kaks teist kolonni algasid võitlust *squadre*'ga, mille nad ajasid laiali, tappes nende juhi Pilo.

Garibaldil polnud muud valikut kui lahkuda Rendast ja ühineda suurema *squadre* väega Parcos, Conca d'Oro lõunapiiril. Seal ta andis käsu taganeda Piano dei Grecisse (kreeklaste lagendik); see oli sile mägi umbes kaks tuhat jalga üle merepinna. Seal paljud sitsiillased jätsid ta maha, veendunud, et mäng oli läbi. Kahtlemata oli seisukord väga hädaohtlik. Kaks pataljoni Colonna juhatusel järgnes neile Parcost, kuna von Mecheli neli pataljoni võisid kiire liikumise juures Garibaldi äärmisele tiivale kallale tungida. Ent von Mechel, kuigi tubli võitleja, oli aeglane, kuna Colonna, selle asemel et jätkata tagaajamist, pidas paremaks pöörata tagasi Palermosse.

Jõudnud Piano dei Grecile 25. mail, von Mechel sai teate, et Garibaldi oli marssinud Corleone suunas, ja sellepärast temagi liikus tolle linna poole. Seal ta puutus kokku salga Garibaldi liitlastega kahurväe-ohvitser Orsini juhatusel ja võttis ära kaks kahurit. Kindlam kui enne, et ta oli õigeil jälil, marssis ta Corleonest edasigi, leidis aga teist korda, et Garibaldi oli lipsanud käest, ja 28. mail von

Mechel sai teate, et vaenlane, keda ta arvas taga ajavat, oli tunginud sisse Palermosse ja võitles pealinna tänavail!

See oli juhtunud järgmiselt. 25. mail, tund aega enne keskööd, tuhandevägi oli marssinud Misilmerisse, kus La Masa oli kogunud suure *squadre* väe, ja järgmisel päeval Garibaldi küsis sitsiilia juhtide arvamist kõige parema tegelusviisi kohta. „Palermosse! Palermosse“ kõlasisid enamiku hääled; kuid neil polnud sõjalisi kogemusi, ja võib kahelda, kas õppinud ohvitserid oleksid arvanud järgnevast sammust muud, kui et see oli teostamatu lootus. Sitsiillased nõudsid aukohta ja lepiti kokku, et nemad marsivad põhja-itaallaste ees. See õnnetu järeleandmine, millest vist ei saadud hoiduda, raskendas ettevõtte õnnestumist, kuid viga parandati teataval määral sellega, et moodustati eelvägi vahisalkadest, keda võeti igast tuhandeväe kompaniist. Liikumissuunaks ei valitud suurt teed, vaid otsem tee, mis viis Gibilrossa mäekurust Ciacalli poole ja sealt Conca d'Orosse.

Misilmeris Garibaldi külastas üks ungarlane nimega Eber, kes andis mõista, et kõige õrnem koht — Palermo kaitse Achillese kand — oli Gibilrossa külg. Sellepärast Garibaldi otsustas kallale tungida nõndanimetatud Porta Terminile, kuid kõik võimalus üllatada vaenlast hävitati ühe osa sitsiillaste meeletu ülalpidamisega, kes karjusid ja paugutasid püsse. Kui siis Garibaldi edurivi vapura ungarlase Tükory juhatusel jooksis tormi Ponte dell' Ammiragliole, neid võeti kurjalt vastu. Vaprad mehed löid kõikuma, kuid ei taganenud. Aga kolm tuhat sitsiillast kadusid nagu nõiaväel viinaaedadesse, mis äärestasid mõlemal pool teed.

Siis kuuldi Garibaldi häält hüüdvat: „Edasi, mehed, edasi! Tungige linna südamesse!“ Genova kütid ja Bixio kaks juhtivat kompaniid täitsid käsku nagu kangelased, ja pärast meeletlikku võitlust virutasid vaenlase tagasi. Üle miili kaugel oli koht, mida nimetati Porta Terminiiks — seal oli kunagi olnud värav — ja sinna tormas tuhandevägi, kuna Garibaldi ja mõningad staabiliikmed jäid jooksikuid viinaaedadest välja otsima.

Porta Termini oli kaitstud kõrge barriikadiga ja selle mahakiskumise au kuulub eriliselt Bixiole, kes, kuigi kandis kuuli rinnas, ei lõdvendanud pingutusi, enne kui tee oli puhas. Vaene Tükory oli surmavalt haavatud. Garibaldi, ikka alles hüüdes „Edasi! Edasi!“ ratsutas teiste eel linna ja need, kes olid veel järele jäänud tuhandest, järgisid talle vankumatult kuni Fiera Vecchiani (vana turuplatsini). Tee oli libe verest. Sitsiillased ei armastanud risttuld, ja, tõtt ütelda, kuninga sõdurid olid halvad püssilaskjad. Soovides veenda maarahvast, et hädaoht oli palju väiksem, kui nad arvasid, Francesco Carbone, seitsmeteistkümneaastane Genova poiss, istus toolile tänavale ja, hoides käes kolmevärvilist lippu, tegi end rahu-likult märgilauaks napolitaanlaste kuulidele.

Sel etendusel oli hea mõju ja sellest silmapilgust *squadre* näitas ikka enam ja enam kindlust ning vaprust. Ka linna elanikud tõusid ja püstitasid barriikaade, alguses vankritest ning majakraamist, siis suurtest tänavakividest. Tänavavõitlus kestis vahetpidamata ja kolmandal päeval, 29. mail 1860, lahing möllas peapiiskopi lossis ja katedraalis. Pärast visa võitlust napolitaanlased said ülevõimu ja Garibaldile

teatati, et nad lähenevad kesklinnale. Võttes kaasa viiskümmend meest, enamasti kodanikke, kindral andis pasunapuhujale käsu puhuda kallaletungi ja vaenlane kihutati ülepeakaela põgenema katedraali juurde.

Napolitaanlaste kaotused olid olnud suured, kuid mitte küllalt suured, et äratada allaandmis-mõtteid. Ent nad kannatasid toidumoonana puudust. Sellepärast kindral Lanza alandas end niivõrt, et saatis kirja „tema ekstsellents kindral Garibaldile“. On kahtlane, kas Napoli vägede juhataja oleks tarvitanud seda viisakat tooni, kui ta poleks olnud nii suures kitsikuses. On tõsi, et Garibaldi oli teeninud Piemonte sõjaväes major-kindrali aukraadiga, aga kuna Cavour ei toetanud avalikult seda sõjakäiku, siis oli tema juhataja tehniliselt röövel ja teda võis pidada ajutise aukraadi kaotanuks.

Lanza tegi ettepaneku nõupidamiseks kahe tema ohvitseri ja Garibaldi vahel inglise admiralilipulaeval. Kuulutati välja vaherahu, mis pidi algama kell kaksteist samal päeval (30. mail), ja Garibaldi ühes Napoli ohvitseridega — kes oleksid parema meelega läinud eraldi — sõitis *Hannibal*'i paadis inglise sõjalaevale, kus mere-meeste valve tervitas ühesuguse aupaklikkusega mõlemaid pooli. Garibaldi oli seks puhuks Piemonti kindrali mundri selga pannud — vastavalt salajasele kokkuleppele Cavouriga.

Von Mechel saabus otse nõupidamise hommikul ja, võites väikese sitsiillaste vahiposti, kes oli asetatud Porta Termini ette, tungis Fiera Vecchiasse — liikudes täpsalt sama teed, mida oli käinud Garibaldi. Üks ta pataljonidest, mis koosnes baierlastest, oli kõige toredam terves sõjaväes, ja kogu vägi oli suurepärasest vormis.

Ungarlane kindral Türr ütles hulk aastaid hiljem: „Kui von Mechel oleks saabunud päev varem, me oleksime olnud kadunud.“ Nüüd aga vaprat šveitslast suure vaevaga hoiti astumast võitlusse, sest ta ei pööranud kuigi suurt tähelepanu seletusile, et vaherahu murdmine segaks asjasse Briti admiralid. Siis ilmusid Lanza ohvitserid, kes olid viinud kindrali kirja Garibaldiile, ja peale nende seletuste kuulamist von Mechel loobus vastumeelselt võitlusest, kuigi ta polnud nõus taganema seisukohalt, mis ta oli oma kätte võitnud. Näib, et lühikest aega Lanzal ja tema staabil oli peaaegu kalduvus ignoreerida vaherahu ning kasutada võimalust linna uuesti vallutada. Lõpuks ausamad nõuanded said võidu ja õhtupoolikul peeti koosolek, nagu oli kavatsatud.

Sellest ei võtnud osa mitte ainult sõdivate vägede esindajad, vaid ka Briti, Prantsuse, Ameerika ja Piemonti admiralid. Napolitaanlased tegid ettepaneku, et Palermo elanikud esitaksid alandliku palve kuningas Francisele, Ferdinandi nõrgale järglasele, milles nad avaldaksid oma soovid; aga Garibaldi tõrjus kindlasti tagasi niisuguse ettepaneku, ja nõupidamine lõppes tagajärjeta. Garibaldi mõtles nüüd tõsiselt taganemisele üle mägede, osalt sellepärast, et tal oli suur puudus laskemoonast. Öösel aga saabus üks kreeka laev püssirohukoormaga ja vahepeal elanikud töötasid sihiga piirata von Mechelit barrikaadidega.

Lanzal oli kindel kavatsus korraldada kallalitungi 31. mail, kuid saades teada, et von Mechel oli eraldatud ja palermolased valmis vastu panema viimse võimaluseni, ta oli nõus pikendada vaherahu. Peeti nõu Napoli valitsusega

ja lõpuks 6. juunil lepiti kokku allaandmise tingimused. Kuninga väed pidid otsekohe evakueerima lossi ja teised linnaosad, välja arvatud ainult Castellamare, mis ühes kuue riigivangiga pidi hiljem antama üle Garibaldile. Garnisonil lubati marssida välja sõjalise auga. See vägi koosnes kahekümne tuhandest mehest, kuna Garibaldi tuhandest oli jäänud järele ainult kolmsada üheksakümmend.

18. juunil saabus Medici ühes kolmetuhandeviiesajamehelise hästivarustatud väega Castellamare lahte, kakskümmend viis miili lääne pool Palermot. Ta tuli liiga hilja, et aidata linna vallutamisel. Nii hiilgav kui see saavutis oligi, see ei tähendanud veel Garibaldi ettevõtte lõppu; ja värske jõu saabumine oli tervitatud lisaks ta hõredaks jäänud väele. Järgmisel päeval viimane salk napolitaanlasi sõitis mandri poole, kusjuures nende lahkumist vaatasid pealt hiiglahulgad elanikke. Ja samal ajal Castellamare anti üle Garibaldile. Seal, väikeses toas värava kõrval, Riso ja viis noort aadlimeest ühes vanemate ning teiste sugulastega toodi päästja ette, kel olid pisarad silmis.

XII p e a t ü k k.

„Inglise“ rügement.

Läheme natuke tagasi — juunis 1860 oli Genova sadamas kolm aurikut ootamas, et võtta peale Giacomo Medici²⁴ väge, mida Bertani keskkomitee saatis appi Garibaldile. Laevad olid ostetud ühelt prantsuse seltsilt nimeliselt ameeriklasele de Rohanile, kes võttis soojalt osa Itaalia saatusest, ja nad ristiti ümber

Washington'iks, *Oregon*'iks ja *Franklin*'iks. Peard pidi sõitma kaasa nende abivägedega, ja ühes temaga sõitis *Washington*'il Ühendriikide konsul, kes tõmbas üles Ameerika lipu.

Tõmmates ankru üles veidi lääne pool Genovat, laevad sõitsid Lõuna-Sardiiniasse ja sealt edasi Castellamaresse — seda ei tohi segada samanimelise vanglaga Palermos, millest parajasti sel ajal lahkusid elanikud, kes olid nii kaua viibinud tema sünges varjus. Garibaldi läks sõpradele vastu ja 19. juunil ning kahel järgneval päeval marssis vägi väga ülevas meeleolus Palermosse, millest parajasti lahkusid Napoli garnisoni viimsed liikmed. Selle väe saabumine tähendas kõike Garibaldile, kes Palermo võitmist pidas ainult eeltöoks kogu Sitsiilia vabastamisele. Medici oli toonud kaasa mitte ainult suurepärase väesalga, vaid kuus kuni kaheksa tuhat püssi ja rikkalikult laskemoona.

Garibaldi ja tema adjutantid asusid elama lossi „observatooriumisse“, mis asetses Porta Nuova kohal ja oli ühendatud peahitisega terrassi abil. Sellel terrassil Palermo daamid veetsid meeleldi suveõhtuid ja siin nendega liitusid Garibaldi väeülemad ja Briti ning Piemonti mereväe-ohvitserid. Ühel õhtul lõbusale seltskonnale avanes dramaatiline pilt: terrassile ilmus kaheksa noormeest — see tähendab, nad olid noored aastailt, kuid nende küüruvajunud kogud kõnelesid vanadusest ja silmis oli valus ilme, nagu oleks neil raske kannatada valgust. Need olid ainsad ellujäänud liikmed Pisacane väest, kellega kolme aasta eest see juhataja oli sõitnud Genovast, kavatsedes Bourboni vägesid välja kihutada. Pisacane sai lüüa ja tapeti ja tema saatust jagas enamik ta seltsilisi, need kaheksa

aga olid võetud vangid ja heidetud Favignana saare vanglasse. Seal olid nad kiratsenud, kuni lühikese aja eest saare elanikud, õhutatud mässuvaimust, purustasid vangla ja vabastasid neid. Vaevalt vabanenud, nad läksid otsekohe Palermosse ja palusid luba võidelda Garibaldi väe eesriidades. Esimene, kes sattus neile vastu terrassil, oli Genova küttide pikahabemeline kapten Antonio Mosto, kes hoolimata nende muutunud välimusest tundis ära endised seltsilised ja heameelega täitis nende palve. Nad viidi observatooriumisse ja esitati Garibaldi, kes oli sügavasti liigutatud. „See“, ütles ta, „on elusaatus. Meie, kellele saatus kinkis võidu, elutseme kuninga lossis. Need vaprad poisid on maetud Favignana müüride vahele, sest et nad kaotasid võitluse. Kuid asi, ettevõtte, julgus on sama. Esimene au kuulub Pisacanele. Tema näitas teed, ja need vaprad poisid on meie teerajajad.“ Üks meestest, Nicotera, kes oli teeninud Pisacane leitnandina, saadeti Toscanasse organiseerima uut väge. Teised jäid Garibaldi juurde ja viis neist surid Milazzo lahinguväljal.

Kuulus prantsuse kirjanik Alexandre Dumas²⁵ külastas Garibaldi Palermos. See paljude romaanide autor tahtis ise näha tegelasi ja kohti, millest rääkis pool maailma. Dumas tuli Sitsiiliasse omal jahil.

„Ah!“ ütles kindral talle ühel päeval, „kui oleksin rikas, siis teeksin nagu teie. Ostaksin jahi.“

Garibaldi oli kõike muud kui rikas. Ta teenis ainult kümme franki päevas, ja see palk vastas nii vähe ta kuludele, et kui ta põletas augu riietesse, siis ta ei teadnud, kuidas muretseda uut ülikonda. Ent tema käes oli alati

hiiglasummasid rahva raha. Dumas nägi, kuidas ta kirjutas alla poolemiljonifrangilisele tšekile, ja see patriotism ning ausus avaldasid tasse loomulikult sügavat mõju.

Sitsiillased ei toonud kuigi lahkelt annetisi kassasse ja ka nende isiklik abi jättis pisut soovi. *Squadre* liikmed läksid suuremalt osalt koju pärast või isegi enne Palermo allaandmist; kuid tuhanded tulid vabatahtlikult regulaarväkke ja neid õpetasid kohalikud ohvitserid põhja-itaalaste ja inglaste abiga. Need nekrutid võeti peaaesjalikult alamaist kihtidest, kuna „paremail“ oli kalduvus kaubelda palka teenistuse tasuks. Kahtlemata oli palju erandeid, kuid üldiselt Sitsiilia aristokraatia ei kannatanud välja võrdlust Põhja-Itaalia aadlisoost perekondadega, kelle pojad lugematuil kordadel panid uhkusega selga punase särgi ja täitsid nurisemata kõige raskemat laagritööd.

Inglaste seas, kes aitasid Garibaldit distsipliini uusi vägesid, oli kolonel Dunne, kes oli olnud türgi nekrutite juhatajaks Krimmis. Dunne'ile tehti ülesandeks viia sõnum Garibaldi Sitsiiliasse, mille ta täitis suure isikliku hädaohuga. Ta võttis sellele teekonnale kaasa ühe Cavouri agendi nimega Scelzi, kes oli riieetatud teenriks, ja, maabudes saare põhjapoolses osas, kogus mitu sada vabatahtlikku. Pärast väikesi kokkupõrkeid kuninga vägedega mõlemad marssisid Palermosse oma meestega mitu päeva enne ta vormilist allaandmist. Siis Dunne andis üle oma *squadre* ja moodustas niinimetatud „inglise“ rügemendi. See koosnes Palermo tänavapoistest, kes, nagu võib arvata, polnud väga paljutöötav materjal. Kuid tänu ta heale õpetusele need noored hulgused sõdisid otse

eeskujuliku vaprusega Milazzos. Suur hulk neid oli viibinud kaks-kolm nädalat „Garibaldi vaeslaste varjupaigas“ ja, läbi imbunud armastusest sõdurielu vastu, nad ei suutnud võita kiusatust astuda Dunne'i rügementi, kuna oli teada, et milordo viib nad varsti Garibaldi laagrisse. Uus rügement koosnes kuuesajast mehest.

XIII p e a t ü k k.

Sõja auga.

Medici hea sõjavägi oli vaevalt jõudnud Palermosse, kui Ungari kindral Türr lahkus linnast 20. juunil umbes viiesajamehesuuruse salgaga; see koosnes vabatahtlikest, kes olid moodustanud osa tuhandeväge, võõrastekompaniist, kes olid tulnud üle kuningaväest, ja tosinast Sitsiilia härrasmehest. Talle oli antud käsk liikuda alguses Caltanisetasse ja sealt Cataniasse. „Brigaadil“, nagu seda nimetati, oli toeks või õieti tülinaks kahurvägi; see ei koosnenud millestki paremast kui paarist vanast kahurist, mis olid varem olnud postideks Palermo tänavail ja nüüd olid uuesti üles seatud ning veeti marssides kaasa.

Selle väesalga lahkumist peeti esmajärgulise tähtsusega sündmuseks. Kuulsatele sõjakirja-saatjatele mitmesugustest maadest anti käsk sellega kaasa minna, ja Alexandre Dumas sattus kiusatusse nendega ühineda; aga käinud läbi pool teed, romaanikirjanik kaotas huvi ja pööras tagasi Palermosse. See retk polnudki kuigi juhtumusrikas.

Teel haigustus kindral Türr ja juhi kohale asus ungarlane Eber. Juuli teisel poolel Eberiga ühines Catanias põhja-itaallastest ja sitsiillastest segavägi Bixio juhatusel, kuna kolmas vägi, mille juhatajaks oli Medici, lähenes mööda põhjarannikut. Mis puutub relvadesse, distsipliinisse ja organisatsioonisse, siis see kolmas osa ületas kaugelt eespoolmainitud väesalgad, ja see oligi hea, sest ägedaim võitlus tuli tema kanda. Garibaldi ise jäi Palermosse, kus ta moodustas tagavaravägesid abiks rindel sõdivaile vägedele.

Niisuguse vägede jaotamise tõttu Garibaldi omas tegelikult kolm neljandikku saart, kuid kuninga vägede arv polnud sugugi tühine. 19. juunil neid oli kaheksateist tuhat Messinas, kaks tuhat Siracusas, üle tuhande Milazzos ja viissada Augustas, peale selle kaheksakümmend tuhat mandril, kellest tarviduse korral suur hulk võidi tuua üle Napolist. 14. juulil kolm tuhat meest saadeti Milazzost Messinasse Bosco juhatusel, kel oli suur kuulsus visa võitlejana.

Sel ajal Medici peastaap oli Barcellonas, kust oli kaks tuhat meest. Saades teateid Bosco lähenemisest, ta liikus Merisse ja viis oma väe teispoole *fumara*'t ehk jõe kuiva sängi ühe küla ees. Kuningaväed, tulnud selle koha lähedale, hakkasid üle lagendiku Milazzo poole marssima. Siis Medici okupeeris kaks küla, seega läbi lõigates Bosco ühenduse peaväega. Kuningaväe kindral otsustas üht küla tagasi võita, ja ta katse õnnestus. Teises tekkis aga äge tänava võitlus, ja õhtul olid garibaldilased ikka alles koha peremehed.

Siis Bosco taganes Milazzosse, kust saatis sõnumi oma ülemusele, kindral Claryle, milles

ta väljendas rahulolematust oma alamate kohta ja samal ajal kiitles, et kui talle saadetakse abiväge, siis ta ratsutab Palermosse Medici hobusel. Kuid marssal ei teinud midagi, vastavalt telegraafi teel saadud käsule jääda kaitse- seisukorda. Bosco oli arvamisel, et ta vaenlased olid palju arvukamad, kui nad tegelikult olid, hinnates neid umbes seitsmele tuhandele. Oli tarvis koguda abivägesid, enne kui ta saab teada oma eksitusest. Dunne'i rügement ja osa väge, mis oli parajasti saabunud Genovast, olid juba teel ja jõudsid Merisse 18. juulil. Sama päeva hommikul Garibaldi läks vanale Šoti aurikule *City of Aberdeen*, mis oli toonud vägesid Genovast, ja palus kaptenit ning meeskonda, kes olid kõik tugevasti kiindunud temasse, viia mehi, relvi ning laskemoona võitlusväljale. Aurikule võeti tuhandeväe kütid ja kompanii vabatahtlikke Genovast, kes olid saabunud parajasti õigeaks ajaks. Garibaldi läks nendega kaasa, maabudes ruttas Barcellonasse ja sealt Merisse.

Liigutav sündmus juhtus Barcellonas. Kõige suurem kirik oli muudetud haiglaks, ja kuuldes kindrali saabumisest, haiged tulid välja vooditest ja ronisid kätel ning põlvedel ukse juurde, kus nad kägaras koos lamasid trepiastmetel. Möödudes Garibaldi viipas neile käega kaastunde märgiks, ja vaesed mehed, olles näinud armastatud juhatajat, ronisid tagasi voodisse. Nende seas oli üks noor lombardlane. Tal olid kopsud läbi lastud ja liikumine osutus talle liiga suureks pingutuseks. Vaevalt oli ta jõudnud voodisse, kui langes pikali ja suri.

Kindral oli jätnud Palermosse mõningad põhja-itaallased, kes olid seal ametis tsiviil- ning sõjakohtadel. Peaaegu viimse meheni nad jät-

sid oma töö ja ruttasid talle järele, kuna nende asemele tulid haavatud haiglatest, kes ei läbenud olla tegevuseta niisugusel kriitilisel ajajärgul.

19. juuli oli Garibaldi ametlik sünnipäev; ja kui ta oma lahtises vankris jõudis *fumara*'sse ja astus vankrist välja, mehed tormasid lõunalaualt sülelema teda.

Varsti pärast koitu Garibaldi alustas kalalätungi. Alguses oli õnn kuningaväe poolt, kes peaaegu terve miili kaugusele surus tagasi nende pahema tiiva ja pool kesktiiba. Kindral ei kohkunud ja kordas kogu aeg Dunne'i rügemendile, kui see marssis mööda: „Edasi! Julgust, mehed!“ See ühes vana Genova kütikompaniiga oli paremal tiival, kes aegamööda surus tagasi napolitaanlased nende viimasele seisukohale linna ees. Edasitungimise ajal Patterson ühes mõningate kaaslastega seisis viljapõllu ääres ja kuningasõdurid lasksid tema pihta müüri tagant. Äkki Garibaldi ratsutas sinna, kargas hobuse seljast ja lausumata sõnagi või vaatamata taha, kas mehed jälgisid talle, tormas kitsa prao poole müüris. Vaenlane pani vastu ja müür tuli võtta püssitääkide abil. Hüljem selle päeva jooksul Patterson sai haavata ja Garibaldi tõstis ta tasuks vapruse eest leitnandiks.

Patterson sai haava Meri silla juures, kus Peard, Garibaldi pikahabemeline inglane, pani toredasti vastu oma kolmekümnemehelise kompaniiga, varustatud eksperimentaalse relvaga — Colti viiekambrilise pöörleva püssiga. See sõjarelv osutus väga puudulikuks; ta andis tuld läbi ja kõrvetas sõduri käsi. Ja teda oli tülikas laadida. Neil ja võib-olla veel teistel põhjustel

pöörlev püss ei leidnud heakskiitu praktilistelt peadelt ja ta pole sest ajast kunagi leidnud kohta moodsas relvastuses. On üsna ebatõenäolik, et seda oleks tarvitatud seegi kord, kui Colt, Ameerika leidur, poleks kinkinud Garibaldile sada niisugust püssi, kas lihtsalt lahkusest või selleks, et katsetada nende kõlvulisust lahinguväljal.

Bosco surus kõvasti peale pahemale tiivale, kui sündmused said uue pöörde auriku *Tükory* röömustava saabumisega, mis tõi kaheksa suur-tükki. Garibaldi sõudis väikeses paadis auriku juurde, tõi ta kaldale lähemale ja juhtis ta tule napolitaanlaste peale. Viimased, teades oma teise diviisi halba saatust, hakkasid taganema, ja Cosenz, garibaldilaste juht, sai ühineda *Mediciga* sillal.

Milazzo oli nüüd ümbritsetud liiniga, mis ulatas otse üle poolsaare kaela. Kuigi kuninga-vägede kaotused polnud väga suured, nad olid niivõrt kaotanud julguse, et Bosco taganes nendega lossi, jättes ainult mõne sõduri vaenlasele linnamüüridelt tuld andma. Umbes kella nelja ajal garibaldilased tungisid linna sadama poolt, kus polnud kindlusi. Nad leidsid eest tühjad tänavad, ja enne päikeseloojakut oli kõik nende käes, välja arvatud loss. Väikese mereäärse kiriku trepiastmed olid Garibaldi peastaabiks, ja seal ta istus ning andis käske, toetudes Lõuna-Ameerika sadulale, mida tal oli kombeks võtta hobuse seljast iseenda kätega. See padjaks, ta magas paar tundi pärast keskööd.

Bosco oli kriitilises seisukorras. Ta oleks võinud hulk aega vastu pidada, kui ta meestes oleks olnud õiget vaimu ja kindluses küllaldaselt toidumoonna; ent varsti tuli väed panna

poolele portsjonile ja mässu-meeleolu hakkas avalduma. Bosco saatis meeleheitlikke palveid abi järgi; aga Messina võimud näisid olevat jõuetud. Ühel silmapilgul Clary otsustas saata kolm rügementi ja läkitas sõnumi Boscole, et nad tulevad, kuid käsk võeti tagasi.

Asi muutus järjest halvemaks. Napoli laevastik keeldus toomast abiväge mandrilt ja ministeeriumi sunniti saatma veolaevu Bosco ja tema võitlusvõimetu väe äratoomiseks. Nagu sellest poleks olnud küllalt, suur mere-eskaader saadeti veolaevadele järele; ja ühel laeval sõitis kaasa kolonel Anzani, kellele sõjaminister oli teinud ülesandeks pidada läbirääkimisi mitte ainult Milazzo, vaid ka Messina allaandmise üle!

Allaandmis-lepingu järgi lubati vägedel marseida välja Milazzo lossist sõjalise auga, kuid isegi kõige tuimemal neist pidi olema häbi kõndida läbi kahe rea räbalais patriootide, kellest vähesed olid elukutselised sõdurid. Bosco, kelle alandus oli täielik, ei võtnud osa sellest tsereemoniast, sest ta oli areteeritud ja teda valvati kui vang, seni kui viimne ta meestest oli laeval.

See kohtlemine võib tunduda ülekohtusena, kuid Bosco oli selle ise välja kutsunud. Kui Peard ja mõned teised inglased läksid lossi, nad leidsid, et eeslid, keda lepingu järgi pidi antama üle nendele, olid surnud, paljud kahurid kinni naelutatud, ja riba püssirohtu, varustatud süüteenööri ja kaetud õlgedega, jooksis keldri ukse alla. Selle häbematus tagajärjeks oleks võinud olla kohutav plahvatus ja paljude väärtuslike elude kaotus, kui õnneliku juhuse tõttu seda poleks aegsasti tähele pandud.

Peame lisama, et keegi ei kahtlustanud Boscot selle plaani teostamises, mille süüdlaseks arvati mõnd Napoli lurjust, kes teenis sõjaväes. Kuid Bosco polnud süütu, sest eeslite tapmine ja kahurite kinninaelutamine sündis kindlasti tema käsul. Garibaldi sai varakult teateid neist tegudest, ja sellepärast Boscot karistatigi alandamisega.

Mõni aeg hiljem Garibaldi ise, Piemonti admiral Persano ja signor ning signorina Mario külastasid lossi, kus Bosco hobused kihutasid metsikult välisõue murul. Kahekümne aasta eest võidukas kindral oli Lõuna-Ameerikas õppinud niisuguste loomade püüdmise ja võttes lasso demonstreeris imetlevaile sõpradele oma osavust.

Alberto ja Jessie White Mario olid tulnud Palermost otse sõjaväe kannul ja kohtasid nüüd suure hulga poisse, kes olid läinud kaduma Garibaldi vaeslaste varjupaigast. Pool tosinat oli raskesti haavatud ja üks väike poiss, silitades Mario kätt, ütles andekspaluvalt: „Kas olete vihane meie peale, signor Commandante? Nii paljud meie brigaadist on tapetud või haavatud. Milordo Colonel ütleb, et pärast Milazzo lahingut ei tohi keegi enam ütelda, et sitsiillased ei võitle kunagi.“

Ühel kaheteistkümneaastasel poisil tuli jalga ära lõigata, ja Jessie Mario hoidis teda süles, nuttes rohkem kui kannataja. Teiste sõdurite ülalpidamine haiglas oli sama imetletav, ja Briti ohvitserid ei jõudnud küllalt kiita nende vaikset kindlust operatsioonide puhul, milleks polnud saada kloroformi. Mariod olid toonud voodikotte Palermost, Milazzos aga polnud õlgi, mida neisse toppida. Barcellonas, kuhu oli viidud

kolm tuhat haavatut — pool üldarvust — olid paremad tingimused, sest elanikes oli suudetud äratada kohusetunnet.

Järgmine sündmus oli Messina langemine, millele järgnes suurema osa kuningaväe evakueerimine Sitsiiliast. Bosco oli ütelnud, et ta ratsutab Palermosse Medici hobusel. Garibaldi otsustas, et Medici peab ratsutama Messinasse Bosco hobusel. Ja tõesti, 28. juulil 1860 Piemonti kindral juhtis Bosco hobusel oma eelväe Messinasse. Tema ja marssal Clary kirjutasid siis alla lepingule, mille järgi linn anti garibaldilastele, kuna kindlus jäi Napoli garnisoni kätte. Kuid kahurid ei tohtinud anda tuld linnale ega kindrali laevadele sadamas, mida nad oleksid võinud hävitada või põhja lasta; vaenlus pidi lõppema alates sellest tunnist. Üsna lühikese aja pärast Clary viisteist tuhat sõjameest olid asetatud laevale, et sõita mandrile. Oleks võinud arvata, et nii arvurikas garnison, kelle käes olid kõik kindlused, oleks pidanud võitlema tagajärjekamalt, kuid Napoli ministeerium oli nähtavasti tulnud otsusele, et aeg oli saabunud loobuda võitlusest Sitsiilias, ja Clary nähtav argus oli üldise politika tagajärg, dikteeritud sõjalistest ebaõnnestumistest, milles tema oli ainult osaliselt süüdi.

XIV p e a t ü k k.

Üle lahe.

Napoli valitsuse kukutamine Sitsiilias oli ainult osa tööd, mis Garibaldi oli ette võtnud. 30. juulil 1860. a. ta kirjutas Bertanile Messinast: „Loodan sõita üle Napoli mandrile enne 15-ndat.

Katsu igal tingimusel saata mulle püsse siia Messinasse või Torre del Farosse enne seda päeva.“ Vastavalt sellele ta järgmise kuu 8-ndal saatis Calabriasse väikestes paatides valitud väeosa, mis koosnes kaheksa kaheteistkümnest pioneerist. Oli pime öö ja möödudes vaenlase laevastikust, väesalk maabus märkamatuks keset neljateistkümmend tuhandet Bourboni sõdurit. Juhi, Calabria patrioodi eksituse läbi garibaldilastel ei õnnestunud sõita sisse Alfa Fiumara kindlusse, mille garnison teati olevat sõbralik. Siis nad valisid Missori juhiks ja asusid teele Aspromontesse, mis sai nende tegevuse kesk-kohaks. Nad äratasid varsti vaenlase tähelepanu rea kallaletungidega mitmes ranniku osas, kusjuures nad said head tuge kalabrialastelt, kes varustasid neid toidumoonaga.

Vahepeal liikusid käskjalad edasi-tagasi üle lahe. Garibaldi käsud võeti vastu ja kõik olid täis ootust, lootes kindrali peatset saabumist. Napolisse oli tulnud teateid, et ta oli maabunud isiklikult. Tekkis uusi kokkupõrkeid vaenlasega, keda oli vallanud ääretu hirm ja kes oli arvult kõvendatud. Aga ka Missori vägi oli kasvanud ja jõudes San Lorenzosse, oli ta viiesaja mehe juhataja. Seal kutsus sündik neid kaaskodanikkude nimel „jagama nendega saatust elu või surma peale“ ja garibaldilased olid nõus tingimusega, kui nende suur juht nimetatakse diktaatoriks kavatsetava Bourboni monarhi troonilt tõukamise ja rahvusliku vabaduse sisseseadmise puhul. Rahvas kutsuti turule *piazza*'le trummipõrinaga ja tugevad hõisked kõlasid, kui Itaalia kolmevärviline lipp tõmmati raekojatorni, märkides uut ajajärku rahvuslikus valitsuses. „Nii“, ütleb signora Mario, „tervitati Garibaldit

juba enne ta tulekut.“ Järgmisel päeval kindrali eelvägi üllatus ning sattus elevusse kahurimürinast. Nad marssisid hääle suunas ja varsti ratsutas üks käskjalg nende juurde. Ta viis kirja major Missorile, kes avas selle ja luges järgmist: „Olen maabunud Melitos. Tulge. — G. Garibaldi.“

Pioneerid ja juhid jõudsid Garibaldi juurde silmapilgul, mil ta oli kihutanud vaenlase Reggio kõrgustikelt ja ta esimene käsk neile oli vangistada püssilaskjad kindluses, ilma et ükski omist meestest saaks haavata. Poolel püssipaugu kaugusel kindlusest kolmekümnel Missori mehel alamleitnant Mario juhatusel õnnestus võitu saada kahurilaskjaist; ja pärast seda, kui mõlemad pooled olid kaks tundi pidanud lakkamatut tulevahetust, garnison tõmbas üles valge lipu ja kindlus alistus. Tasuks teenete eest, mis „hiired olid teinud lõvile“, Missori ja ta kaasohvitserid ülendati ja — lahkus, mida nemad hindasid veel rohkem — neid lubati kaasa minna kindraliga marsile Reggiost Napolisse.

Niipalju Missori ja ta pioneeride julgest ettevõttest. Nüüd peame selgitama seisukorda, milles Garibaldi leidis end pärast Messina lange mist. Kuigi tal oli kindel otsus tungida Napolisse, ta polnud kaotanud silmast paavsti riike, mille võitmine tema meelest oli peaaegu sama tähtis asi. Sel põhjusel ta jättiski Zambianchi Talamonesse väikese väega. Zambianchi ülesanne oli teha, mis võimalik, et tekitada mässu paavsti riikides, ja, kui Medici Cosenz või mõni kuninglikest (Piemonti) kindraleist saabub, siis heita end nende juhatusse alla. Tükk aega läks kõik hästi. Ricasoli, Toscana diktaator, andis head tuge; ja kokkupuutel paavsti vägedega

Orvietos sissetungijad, kes olid saanud lisaks kompanii vabatahtlikke Leghornist, olid võidelnud üsna hea eduga. Ent Zambianchi, „väärtusetu koer“, andus joomisele, ja Ricasoli areteeris ta, kui ta uuesti läks üle piiri oma vägedega. Ta mehed olid vihased ja ruttasid Genovasse, kust mõned sõitsid ühinema Garibaldiga ja teised jäid ootama, et astuda väkke, mida Bertani moodustas kallaletungiks paavsti riigile. Selle ettevõtte suhtes näib Piemonti valitsus olevat olnud kahevahel. Alguses ta näis olevat valmis seda toetama, kuid lõpuks saadeti Bertanile enam või vähem kindel teade Victor Emmanueli nimel, kes olevat ütelnud: „Siit riigist ei saa minna mujale kui Sitsiiliasse.“ See oli kahtlemata mõeldud täielise keeldumisena igasugusest tegevusest mandril.

Varsti pärast pioneeride lahkumist Bertani ilmus teatega, et 5000 sõdurit oli kogunemas Arancisse Sardiinia idarannikul. On selge, et selle väe lõppsihiks olid paavsti riigid; Garibaldi ei eita seda. Kuid oma autobiograafias ta räägib, nagu oleksid ta sõbrad vabariiklased Mazzini, Bertani ja Nicotera olnud juhtivad vaimud, kuna vastavalt signora Mario ütlusele Garibaldi oli algusest peale pooldanud katset. See oli enne, kui Garibaldi teadis midagi Piemonti valitsuse tugevasti eitavast seisukohast ettevõtte suhtes. See ja teine tõsiasi, millest varsti räägime, sundis teda muutma plaani.

Asudes ühes Bertaniga *Washington*'ile, et sõita Arancisse, Garibaldi leidis saabumisel, et ainult osa vägesid oli selles sadamas; suurem osa oli teel Palermosse. Teinud selle leiduse, Garibaldi lõplikult otsustas koondada sõjatege-

vuse Napoli mandrile. Garibaldi pööras tagasi Punta del Farosse.

Faros oli kaks aurulaeva, *Torino* ja *Franklin*, millega kindral kavatses katsuda ülesõitu. Napoli laevastik valvas seda sadamat ja kui arikud oleksid asunud teele sealt, neid oleks võidud vangistada. Seepärast mõlemad laevad saadeti ümber saare, nii et nad alguses sõitsid loode suunas ja, jõudnud Taorminasse idarannikul, nad võtsid peale Bixio ja Eberi brigaadi Giardinis, Taormina sadamas. Lahkudes Farost Messinasse oma saabumispäeval, Garibaldi võttis voorimehe viimasest kohast ja jõudis Giardinisse küllalt aegsasti, et sõita üle Calabriasse ühes teistega. Ta läks *Franklin*'ile.

Mõlemad laevad olid relvadeta veolaevad. *Torino* oli seitsmesajatonnine kruviaurik ja sõitis Sardiinia lipu all. Temas leiti ruumi kolmele tuhandele mehele ja Garibaldi ütleb, et ta oli suurepärasest korras. Ta räägib isegi temast kui „oivalisest *Torino*'st“. *Franklin* oli kahe-sajatonnine ratasaurik, mis sõitis Ühendriikide lipu all, ja tema peale oli kiilutud tuhat kaks-sada meest. Selle laeva kohta polnud võimalik ütelda, et ta oli suurepärasest seisukorras, kuna ta lekkis tublisti ja võis sõita ainult „mõni jalg tunnis“. Ta ähvardas põhja vajuda ja insener teatas, et ei või temaga niisuguses seisundis ülesõitu ette võtta. Bixio oli meelega ja kavatses sõita ainult *Torino*'ga; aga Garibaldi, kes oli lootusrikkam, andis peaaegu kõigile ohvitseridele käsu sukelduda merre ja katsuda leida auku laevapõhjas. Vahepeal ta saatis mehi kaldale, et muretseda veidi sõnnikut nõndanimetatud *purina* tegemiseks. See oli midagi plaastritaolist, valmistatud nimetatud materjalist ja segatud pee-

neksraiutud õlgedega; selle tükke topiti kepi otsas laeva alla prao suunas. Abinõu oli mõjuv — vähemalt osalt; ja Garibaldi ning tema seltsilised jõudsid õnnelikult Calabria rannikule. Lahe laius Taormina ja Melito vahel on umbes kolmkümmend miili.

Alam-Calabrias, kus elanikud olid suuremalt osalt diktaatori poolehoidjad, oli kuusteist tuhat meest kuningaväge. Sõjavägi, kuigi just mitte truuduseta, ei olnud innukas. Napoli laevad sõitsid liiga hilja lõuna poole ja Cosenz kasutas nende puudumist, et tuua aerupaatides 1000 kuni 1500 vabatahtlikku, kes ühinesid Garibaldiga Villa San Giovanni lähedal 22. augustil, neli päeva pärast kindrali maabumist Melitos. Vahepeal Garibaldi oli joosnud tormi Reggiole ja vallutanud selle.

XV p e a t ü k k.

Vale-Garibaldi.

Garibaldi tungis Reggiose 1860. a. 20. augustil kell kaks hommikul, kusjuures kuninga väed panid üsna nõrgalt vastu. Pärast relvade tühjasklaskmist nad tõmbusid kindlustesse ja Garibaldi hakkas linna okupeerima. Seal ta sai eba-meeldiva meeldetuletuse oma sõdurite noorusest ning kogenematuses. Vägi, umbes kaks tuhat meest, oli kogutud peaplatsile, kui äkki ridadest või mõne jutu järgi aknast lasti üks pauk. Silmapilk tõusis paanika, ja kõik kaks tuhat meest hakkasid läbisegi laskma oma püssi. Garibaldi, kes istus hobuse seljas keset platsi, oli suures hädaohus ja kargas kiirelt maha, kuid ei jõudnud enne, kui üks kuul oli tabanud ta küba-

rat. See polnud esimest korda, et ta nägi niisugust paanikat, milleks tema sõnade järgi lõunastel oli eriti suur kalduvus; ja öömarsside jooksul ta oli korduvalt hoiatanud oma noori seltsilisi mitte lasta, sest ta teadis, kui hädaohtlik see oli. Nekrutid näisid olevat alalises hirmus ratsaväe ees, mille kohta Garibaldi ütleb mõned tugevad sõnad:

„Ratsavägi! ratsavägi!“ olen kuulnud mehi karjuvat ja näinud, kuidas selle tagajärjel sajad õppimata sõdurid pistavad põgenema, sagedasti kiskudes endaga kaasa neid, kes on olnud väerinnal. Mehed, kel on kalduvust nii häbistavaks käitumiseks, peavad loomulikult soovima, et nende argus oleks varjatud ööga, sest kui niisugused asjad sünniksid päeval, nad langeksid kõige madalama inimliku olevuse põlguse ning pilke alla. Kuid narrid niisugused! Kui tõesti olekski tegemist ratsaväega, mida tegelikult paanikate puhul tavalisest pole, kuna need tekivad enamasti tühisemaist põhjustist, kas poleks siis parem võtta neid vastu täägiotsaga, sest ratsavägi on tõeliselt hirmuäratav ainult põgenevale väele?“

Järgmisel päeval garibaldilased tegid jälle heaks selle ajutise julgusekaotuse. Väikese salga saatel tõusis kindral lähedaile kõrgustikele, et vaadelda ümbrust, ja märkas umbes kahetuhandemehelist vaenlase väesalka lähenevat sellele kohale. See väesalk oli kohalikkude Napoli vägede ülemjuhataja kindral Ghio juhatuse all ja polnud mitte ainult lähenemas, vaid juba väga lähedal. Asetades oma salga kaitseseisukorda, Garibaldi läkitas linna abi järgi, mille Bixio saatis teele nii kiirelt kui võimalik. Kuni nende tulekuni oli olukord väga kriitiline; kui

napolitaanlased oleksid loobunud oma tavalisest kombest anda tuld lähenedes ja oleksid otsekohe kallale tunginud, Garibaldi väike jalavägi oleks langenud ja vaenlane, võttes enese alla kõrgustikud, oleks valitsenud linna üle ja teinud võimatuks selle kaitsmise.

Aga nüüd Garibaldi püsis edukalt oma seisukohal ja kui oli saabunud küllaldane arv vägesid, andis käsu rünnakuks. Seepeale vaenlane taganes, kindlused andsid alla hiiglasuurte toiduning laskemoona tagavaradega ja tee oli vaba marsiks läbi Calabria, mis osutus otse võidurikkaks edasiliikumiseks.

26. augustil Garibaldi oli Nicoteras ja juhatas Medici väe maabumist Messinast. Järgmisel päeval, sõites läbi Mileto teel Monteleonesse, ta nägi kohutavat pilti. Napoli kindral Briganti, kes oli andnud end vaenlase kätte San Giovanni, oli püüdnud ümberriietatult sõita läbi Mileto, kuid mõningad sõdurid olid ta ära tundnud ja tõstes hüüdeid „äraandja!“ olid ta kuulidega läbi lasknud ja siis riisunud ning lõhkunud ta elutu laiba. Teised olid tapnud ning põletanud ta hobuse. Nende ohvitserid olid pealt vaadanud, kuid välja arvatud nõrgad vastuvaidlused ei olnud julgenud vahele segada. Selle mässu süüdlased ei andnud selget pilti oma motiividest. Mõned ütlesid, et kindral oli vabameelne ja äraandja; teised kinnitasid, et ta oli kuninga poolehoidja; veel teised, et nad tahtsid ta saapaid! Tegelikult Brigantit, kuigi ta polnud teeninud niisugust saatust, õigusega kahtlustati poliitilises kõikumises. Allaandmisel ta oli ütelnud, et ühineks Garibaldiga, kui tal poleks kaht poega teenimas Napoli sõjaväes ja seetõttu kohustusi kuningakoja vastu. Linna

jõudes Garibaldi leidis peatänaval kuivanud vereloigu ja Briganti hobuse kõrbenud jäänused; ja oma ääretuks kurvastuseks sai ta kuulda tragöödia üksikasju, mis oli leidnud aset kahe päeva eest.

28. augustil Garibaldi lahkus Monteleonest. Ta piiras pikkamisi sisse Ghio kümnetuhandemehelise väe ja 30-nda hommikul Mario, Peard ja endine preester Bianchi läksid ja tegid Bourboni juhile ettepaneku alla anda. Napoli väed olid suuremalt osalt ükskõiksed, kuid mõningaid sõdureid oli raske takistada laskmast saadikuile. Varsti pärast keskpäeva Garibaldi ise lähenes kahe tuhande kalabrialase ja mõne Cosenzi punasärgimehega ja vaenlane andis alla. Soverias Garibaldi sai kirja Alexandre Dumas'lt, mille üks käskjalg tõi Napolist. See kiri oli äärmiselt tähtis. Dumas oli külastanud Napolit oma jahis ja 23. augustil tal oli olnud jutuajamine signor Liborio Romanoga, kuningas Francise peaministriga, kel oli ääretu mõju pealinnas. Ta kirjutab: „Liborio ühes vähemalt kahe kaasministriga on teie käsutada, niipea kui kuningas teeb esimese reaktsoonikatse. Kohe selle esimese katse järel, mis vabastab teda ustavusvandest, Liborio Romano on nõus lahkuma Napolist ühes kahe kolleegiga, esitama end teile, kuulutama kuninga kukutamist ja tunnustama teid diktaatoriks.“

Isegi sõjal on humoristlik külg ja neli päeva pärast Soveria vallutamist juhtus vale-Garibaldi naljakas lugu. Teel Sala Consilinast Ebolisse elanikud pidasid inglasi Peardi Garibaldiks endaks. Tegelikult polnud neil kuigi palju sarnasust. Peard, tugeva kehaehitusega mees, oli hulga pikem oma Itaalia seltsilisest ja kandis

palju suuremat habet. Ja nad ei tulnud ka sugugi sama teed. Kindral läks ringi mööda kallast, kuna Peard ühes oma kaaslastega Cosenzast alates liikus mööda maanteed. 3. septembril Peard marssis Aulettasse hiigla vaimustuse saatel. „Rahvas“, kirjutab ta, „mõtles, et olen Garibaldi, ja otsustati, et on parem jätta neid sesse pettearvamusse. See muutus tülikaks, sest saatkondi ilmus igaltpoolt ümbruskonnast suudlema tema kõrguse kätt, ja ma pidin korraldama jutulevõtte.“ Linn oli ilutuledes ja Te Deum'it ²⁶ lauldi oletatud diktaatori saabumise auks; järgmisel päeval Peard ja Fabrizi rahvusliku kaardiväe ja suure hulga linnarahva saatel liikusid edasi Postiglione külla. Külaskäigu siht oli sõjalik. Postiglione seisis Monte Alburno nõlval, milt võis saada hea ülevaate lagendikust ja mägedest, kus Napoli kuningas Francis II peab võitlema oma pealinna eest, kui ta üldse võitleb.

Kõrges mägikülas Peard leidis inimesed rõõmujoovastuses. „Sündiku majas“, ütleb ta, „üks preester (seal oli hulk vendi) langes põlvili ja nimetas mind teiseks Jeesuseks Kristuseks. Ma polnud ette valmistatud nii suurele jumalateotusele.“ Sama päeva õhtul Peard ja tema kaaslased ruttasid Ebolisse hoolimata hädaohust, et neid võisid vangistada vaenlase vahisalgad või areteerida võimud, kes olid veel ustavad kõikuvale valitsusele. Ülesanne teostati täiesti õnnelikult. „Pool tundi pärast meie saabumist“, kirjutab juht Forbes, „Eboli oli heledasti valgustatud; kogu rahvas jooksis tormi sündiku majale, orkestrid mängisid igalpool, ja rahvas karjus hääle ära, hõisates ning paludes kindralit ilmuda; see kõik tuletas rohkem meelde valimisi kui midagi muud. Rahvuslik kaardi-

vägi oli kogu aeg kõvasti ametis trepil, et mitte lasta linnaelanikel sisse tungida. Saatkonnad ilmusid, kõigepealt tuli kirik, piiskopiga eesotsas.“ Forbes kinnitas mõningale tähtsamale isikule, et nad eksisid — ta seltsiline ei olnud Garibaldi. Ta oleks võinud sama hästi vaikida. „Oo!“ ütlesid nad, „teil on õigus katsuda pidada saladust, kuid sest pole abi. Meie teame.“

See oli hiiglanali ja Peard ning tema sõbrad, leides, et nad ei saanud muuta elanike arvamist, mitte ainult ei leppinud seisukorraga, vaid katsusid sellest kasu saada. Otse enne keskööd kutsuti telegraafi-osakonna juhataja ja hirmust värisedes ta teatas vale-Garibaldile, et tunni aja eest oli saadud sõnum Napoli juhilt Salernost, milles küsiti teateid Caldarelli brigaadi ja Garibaldi asukoha üle. Peard dikteeris vastuse. Selles öeldi, et Garibaldi oli saabunud Ebolisse ja et Caldarelli vägi oli üle läinud vaenlase poole. Diktaatoril, lisati, oli neli või viis tuhat meest käsutada — tõelise arvu määratu suurendamine. Gallenga aitas pettusele kaasa, kinnitades teateid eri sõnumis sõpradele, kes olid kokkupuutes kuningakoja ja ministritega Napolis. Suurelt osalt selle kuulujutu tagajärjel Francis II otsustas mitte kaitsta pealinna, ja kõigile Salerno vägedele anti käsk taganeda Nocerasse.

Vara järgmisel hommikul Peard ja tema seltsilised lahkusid vaikselt Ebolist ja ühinesid Garibaldiga Sala Consilinas. Kindral kiitis soojalt inglase taktikat ja kui saabusid teated, et kuningaväed olid lahkunud Salernost, Peard saadeti sinna. Ta marssis linna kell 5 hommikul 6. septembril 1860. Kõik elanikud tulid välja teda tervitama ja kogu hommik ta oli ametis saatkondade vastuvõtmisega. Mitte keegi, ei

ametnik ega eraisik, ei teadnud tõtt Peardist, välja arvatud üks ohvitser, kes sosistas seda vale-Garibaldi kõrva.

6. septembril kell 5 pärast lõunat, Garibaldi, reisides vägede ees, sõitis ühes oma staabiga lahtistes vankrites sisse Salernosse. Neid tervitasid eeslinnas sündik, rahvuslik kaardivägi ja Peard, kelle ees kindral võttis mütsi peast, hüüdes „*Viva Garibaldi!*“ Naer ja hõisked järgnesid sellele teeseldud aupakkumisele. Oli raske pääseda linna pimedas läbi kahekümne tuhande pealtvaataja tiheda massi, kes olid kõik määratus vaimustuses ja valmis, nii näis, oma joovastuses rebima kangelast tükkideks. Salerno oli ilutuledes ja tuleriitu süüdati mägedel Amalfi ja Sorrento pool. Samal õhtul kuningas ja kuninganna lahkusid Napoli lossist, minnes välja vesivärava kaudu ja asudes laevale, mis pidi neid viima Gaetasse.

XVI p e a t ü k k.

Napoli peremees.

7. septembril 1860 oli Garibaldi esimene tegu peale ärkamist saata telegramm Don Liborio Romanole, Napoli siseministrile ja politseile, milles ta avaldas oma nõusolekut liikuda edasi pealinna, niipea kui saabuvad linnapea ja rahvusliku kaardiväe komandant. Tagasi tuli meelitatav vastus: „Napoli ootab teie tulekut suurima kannatamatusega, et tervitada teid kui Itaalia vabastajat ja anda teie kätte riigi võim ning saatus.“

Kaks rahvusliku kaardiväe ohvitseri olid öösel — tund aega pärast kuninga põgenemist

— saadetud teele Salernosse, et teadet edasi anda, ja peale selle viia sõnumit, et linnapea ning rahvusliku kaardiväe komandant esitavad end järgmise päeva varahommikul. Need tähtsad isikud ei jäänud ilmumata ja viidi kohe Garibaldi ette. Nende arvates polnud soovitav, et kindral läheks otsekohe Napolisse, ja Bertani palus teda mitte vastu võtta Romano kutset, kuni saabub osa ta enda väge ja teiseks kuninga Baieri palgasõdurid kõik lahkuvad Capuasse.

Mitte miski ei saanud sundida Garibaldi otsust muutma. Kell pool üheksa ta sõitis Salerno rahva hõisete saatel raudtee lõppjaama Vietris ja sealt viis erirong ta Napolisse. Vagunid olid seest ja väljast täis kiilutud vaimustunud kodanikke; nende seas oli Cosenz, kes oli õnnelik mõttest, et näeb uuesti ema, kellest ta oli olnud lahutatud kaksteist pikka aastat. Natuke maad Porticist eemal anti rongile märku peatuda ja üks mereohvitser tungis suures ärevuses Garibaldi vagunisse. „Kuhu te lähete?“ küsis ta. „Bourboni väed on sihtinud kahurid Napoli jaama.“

„Sõitku põrgu oma kahuritega!“ kostis kindral. „Kui inimesed võtavad meid niimoodi vastu, siis pole olemas kahureid.“

Sama päeva hommikul kolonel Ricciardi sõitis Napoli ringi. Seistes püsti vankris ja heljutades Itaalia lippu, teatas ta kodanikele Garibaldi loodetavast saabumisest keskpäeval ja kutsus neid minema jaama teda tervitama. Ent näib, et see teade võeti vastu kahtlusega; kui rong sõitis sisse, oli jaama kogunenud võrdlemisi väike rahvahulk. Sealolijate seas olid Don Liborio Romano ja rahvuslik kaardivägi; esimene hakkas lugema tervitusaadressi. Selleks ajaks

uudis oli levinud nagu kulutuli ja hiiglamass tungis jaamaesisele, murdis läbi kaardiväe ja katkestades Don Liborio lugemise, kandis ära kindrali, kes lõpuks leidis end istuvat lahtises vankris ühes Bertani ja poole tosina teiste meestega, kes olid tema järel sisse roninud.

Rippudes vankriselja küljes, üks Napoli kunstnik nimega Salazaro hoidis vankrisistujate peade kohal hiiglalippu, mille ühel küljel oli Napoli hobune ja teisel Veneetsia lõvi.

Liborio soov oli olnud istuda vankris Garibaldi kõrval, kuid tal oli võimatu teha teed läbi rahvahulga, ja Cosenz, keda eraldanud juhust vaimustatud saatjatevool, katsus, et sai istuda hobuse selga, ning ratsutas ema juurde. Garibaldi triumf oli seepärast täiesti isiklik ning rahvuslik asi.

„Saadetud“, kirjutab ta, „paarist sõbrast, kes nimetasid end tema adjutanteks, üks rahva-poeg sõitis uhkesse linna, tervitatud tema viiesaja tuhandest elanikust, kelle tuline ning vastustamatu tahe halvas kogu sõjaväe.“

Oli tehtud korraldus, et Garibaldi sõidaks linna teed mööda, mis polnud liiga avatud kindluste tuledele. Kord tormav rahvahulk pööras suunas, mis viis ta otse Carmine kahurite suu alla, mis olid laetud. Hetkeks oli katastroofi hädadoht suur. Garibaldi tõusis püsti ja käed risti rinnal vaatas otse silma sõduritele, kellest mõned andsid au. Ei lastud ainustki pauku.

Saabunud randa, mis oli miilipikkune ja täis kiilutud kärarikkaid napolitaanlasi, Garibaldi seisis püsti ja paljastas pea. Ta nägu väljendas sügavat liigutust. „Kas olete kunagi näinud niisugust triumfi?“ ütles Bertani ühele tuhandeväe sõdurile. „Ei“, vastas sõjamees, „ma pole

seda kunagi näinud, kuid olen sagedasti unistanud sellest meie pealiku jaoks.“ Castel Nuovos vaenlase vahid andsid au ja kaardivägi tuli välja lugupidamismärgiks. Forestieras, ühes lossi kõrvalehitises, Bourboni vägi ei liigutanud sõrmegi. Selle ehitise aknast Garibaldi pöördus suure rahvahulga poole praegusel Piazza del Plebiscitol. „Teil on õigus“, ütles ta, „pühitseda seda päeva, mis on uue ajajärgu alguseks mitte ainult teile, vaid kogu Itaaliale, millest Napoli moodustab suurema osa. See on tõesti hiilgav ja püha päev — päev, millal rahvas läheb orjuse-ikkest vaba rahva seisusse. Täna teid selle vastuvõtu eest, mitte ainult minu enda pärast, vaid Itaalia nimel, mis teie abiga saab vabaks ning ühendatuks.“

Siis viidi Garibaldi katedraali, kus pidas teenistust tema väkke kuuluv Sitsiilia munk Pantaleo ja kanoonikused teatava ärritusega näitasid talle Püha Januariuse jäänuseid²⁷. Garibaldi polnud väga innukas katoliiklane, ja kui 19. septembril püha Januariuse veri tehti vedelaks uue valitsuse heaks, ta ei pidanud kohaseks olla seal juures.

Kindral määras oma staabiruumideks maja, mis asus umbes poolel teel Toledost, ja ühelt ülemiselt rõdult näitas end lõpmatule austajate voolule, kes täitsid kaks tänavat, mis sel kohal lõikusid täisnurgi. Pärast tema lahkumist kestis hõiskamine, kuni üks punasärgimees ilmus rõdule ja pani põse käele märgiks, et Garibaldi magab. Suust suhu läksid sõnad: „Ta magab.“ Pärast seda rahvahulk jäi vaikseks ja pikkamisi läks laiali.

Vallutanud Napoli, Garibaldi pööras mõtted Roomale ja teatas oma kavatsusest marssida

Igavesse Linna. Cavour oli selle kavatsuse vastu, sest see võis põhjustada sõda Prantsusmaaga või tekitada sissisõda. Pea kõik Garibaldi sõbrad olid selle ettevõtte vastu — Kosuth, lord Shaftesbury, admiral Persano; viimane palus sir Rodney Mundy't avaldada mõju, et hoida teda, kui võimalik, läbikaalumata ettevõtetest. Niisama John Russell palus Henry Ellioti, endist Briti ministrit Napoli kuningakojas, takistada Garibaldit katsumast vabastada Veneetsiat, mis samuti moodustas osa ta kavast. Elliot kutsus 10. septembril Garibaldit kohtama teda ja Mundy't inglise laeval *Hannibal*, kuid läbirääkimistel polnud tagajärge. Garibaldi polnud nõus kuulama nende väiteid ning palveid ja kordas, et ta kroonib Victor Emmanueli Roomas ja et tema majesteet Itaalia kroonitud kuningana võtab endale ülesande vabastada Veneetsia Austria vägivallavalitsusest.

Niisugune jutt oli kindlasti enneaegne. Garibaldi pidi enne lõpetama Napoli kuningriigi võitmise, milles oli praegu veel suur ning tugev Napoli sõjavägi. Peale selle paistab ta autobiograafiast, et teda segasid Cavouri toetajate alalised pingutused tekitada rahutust Palermos, sest oli märke, et see minister tahtis takistada kindrali võidukat edasiliikumist mandril. Sääraste salasepitsuste tagajärjel Garibaldi oli sunnitud sõitma Palermosse; ja kui ta tuli tagasi 19. septembril, ta nägi kurba pilti Volturno pahemal kaldal: tema punasärgimehed põgenesid nagu jänessed Bourboni kuulirahe eest. Järgmisel päeval nad kihutati hirmsate kaotustega Cavazzo külast, mis oli okupeeritud kavatsusega lõigata katki vaenlase ühendust. Bourboni vägedel, kes arvult mitmekordselt ületasid

vastaseid, polnud erilist põhjust ehtida end sulgedega selle võidu puhul, kuid see mõjus ikkagi niipalju, et parandas nende meeleolu.

XVII peatük k.

Sõdurid teistest rahvustest.

Bourboni väe peajõud olid laagris ida pool Capuat. Need koosnesid umbes neljakümne tuhandest mehest ja iga päev tuli arvule lisa. Sellepärast oli tulevane sündmustekäik kaunis selgesti ette näha. Et nii suur vägi oleks võidutuhinas nõus istuma tegevuseta, sel ajal kui Garibaldi otsustab kuningriigi saatust, oli võimatu, ja kindral tegi kavad vastavalt sellele. Hiljutine kaotus oli näidanud, kui vajalik oli Garibaldi juuresolek väerinnal, ja ta magnetilist mõju meestesse näeme järgmisest anekdoodist ühe noore Milano aristokraadi üle.

„Ta (s. o. Milano noor aristokraat) oli halvasti relvastatud ning peaaegu kaltsudes; tal polnud muud midagi kui mõök ja püstol. „Mis sundis teid“, ütlesin, „loobuma kergest ja rikkast elust selle koeraelu vastu laagris, milles ei anta varustist, palka ega toitu?“ — „Teie küsimus on õigustatud“, vastas ta. „Paar nädalat tagasi olin ise meeleheitel ja mõtlesin loobuda sest ettevõttest. Istusin künkal nagu siin. Garibaldi läks mööda. Ta peatus, ma ei tea miks. Ma polnud iial rääkinud temaga. Olen kindel, et ta ei tundnud mind, kuid ta peatus. Võib-olla näisin väga õnnetu, nagu tegelikult olingi. Ta pani käe mu õlale ja ütles lihtsalt oma imeliku madala, pehme häälega, millest tekkis tunne, nagu oleks mõni vaim rääkinud minu sees:

„Julgust, julgust! Me võitleme oma maa pärast!“
Kas arvate, et võisin pöörata tagasi pärast seda?
Järgmisel päeval pidasime Volturno lahingu.“

Kuid Garibaldil polnud tarvis piirduda ainult oma kaasmaalaste abiga. 27. septembril tal oli suur puudus kahurväest, sest tal oli ainult pool tosinat väljakahureid Capua piiramiseks. Siis saabusid patareid Napolist ja asetati Sant'Angelo lähedale. Tundub küll imelik, kuid näib, et mõningate patareide juures olid laskjais Briti meremehed. Inglise laeval *Agamemnon* oli tol ajal noor ohvitser nimega Deane, kes ühes mõne kaasmeremehega sai loa minna kaldale, kus nad sattusid liiga lähedale Bourboni liinile, nii et neile anti tuld. Nad jooksid garibaldilaste vallide poole, kust visati nöör alla ja nad tõmmati üles valli taha, mis kaitsis patareid. Olles päästetud, nad vaatasid ringi ja leidsid üllatudes, et paljude kahurilaskjate näod, kes olid neile nii õigel ajal appi tulnud, olid imelikult tuttavad; nad olid otse kahtlaselt sarnased mõninga madrusega, kes olid kadunud *Agamemnon*'ilt. Kuid nähtavasti ei öeldud midagi, sest kõik seisused alates admiraliga soovisid südamest Garibaldi ettevõtte õnnestumist. Seda võis selgesti näha päev või paar hiljem Volturno lahingus. Jessie White Mario oli toonud kindralile klaasi vett ja mõne viigimarja, mille viimane võttis tänuga vastu, sest ta oli paastunud kogu päeva. Sel ajal kui ta sõi, ta pilk langes Briti madruste salgale *Hannibal*'ilt, kes olid tulnud kaldale lõbustust otsima. Nad ei osanud itaalia keelt, sellepärast tungisid kõik inglise daami ümber, paludes teda muretseda neile relvi. Vaadates alla hobuselt, Garibaldi hüüdis naerdes: „Mis, Jessie! Te aitate neid mehi kuningannat maha

jätta.“ — „Oo!“ vastas Jessie, „nad tulid end ainult lõbustama.“

Neile ei antud relvi, aga kui nad laevale tagasi läksid, nad võisid siiski kiidelda, et olid saanud osa spordist. Natuke aega hiljem mõned garibaldilased, nähes üht vaenlase patareid teel Sant'Agostino lähedal, kargasid hobuse seljast ja sööstes välja kaitsva Rooma võlvi alt, püüdsid kahureid ära vedada. Kuid see ei tahtnud neil hästi korda minna, sest nad ei osanud kahureid üles seada. Rõõmustades juhuse üle, *Hannibal*'i madrused ruttasid neile appi, ja siis nähti skandaalset pilti: Briti meremehed vedasid võidetud kahurit Santa Mariasse. Muidugi ei võinud niisugune erapooletuse murdmine mööduda tähelepanuta, ja teole järgnes diplomaatlik kirjavahetus.

Käesoleva jutustise aineks on Garibaldi ja tema sõdurid, kelle saavutused võivad õigusega äratada imetlust, eriti kui võtta arvesse, et paljud neist olid noored nekrutid, halvasti relvastatud ning puudulikult õpetatud, kuna vastasteks neil olid regulaarväed. Kuid ei tohi arvata, et vaprust ja idealismi oli ainult ühelt poolt. Et tuua näiteid sellest, anname lühikese kirjeldise risticsõdureist, kelle vaprad pingutused aidata paavsti, kui ekslikuks me neid ei peagi, väärivad sooja tunnustust.

Septembris Piemonti väed tungisid paavsti riikidesse. Aimates seda sammu, tema pühadus, kes oli läinud tülli Napoleon III, võttis kuulda Belgia entusiasti de Mérode'i nõuannet, kes arvas, et parim viis kallaletungi tagasi lüüa oli kutsuda kokku risticsõdurid, kes olid vandunud kaitsta paavsti ajutist riiki. Umbes viisteist tuhat meest vastas kutsele, nende seas tema

pühaduse itaalia alamad, prantslased, belglased, austerlased ja iirlased. Itaallased olid kõige vähem rahuldav element, sest nad olid ainult poole südamega asja juures ja neid meelitas peamiselt tasu. Kuus tuhat austerlast olid veteraanid, kelt võis kindlasti loota tublit tööd, kuna prantslased ja belglased tulid headest perekondadest, kindlate ustavuspõhimõtetega. Roomas nad isegi korraldasid meelevalduse Prantsuse kuninga Henri V auks Napoleoni ohvitseride akende ees. Nad nimetasid end paavsti zuaavideks²⁸ ja kogu väe juhtimine lasus ühe õlul, erustunud prantsuse kindralil Lamoricière'il, kes oli de Mérode'i sugulane.

Kuid iirlastest tahame lähemalt rääkida. Mõni sada neid maabus Anconas, kus neid määrati väkke ja õpetati. Kui nad oleksid igatsenud ainult sõjalist karjääri, oleksid neile mujal avanenud rikkalikumad väljavaated ja neil oleks olnud palju kasulikumat astuda Inglise kuninganna teenistusse. Ent neid sundis tulema usuinnustus. Need olid lihtsad taluinimesed, keda polnud kerge distsipliinida; aga kui preestrid olid palunud neid alistuda sõjalistele nõuetele, osutusid nad üsna keniks oma rohelistes mundrites.

Lühikese aja pärast salk neid iirlasi saadeti Rocca ehk Spoleto keskaegse lossi garnisoni. Kaheksasajast kaitsjast kolmsada olid iirlased ja nemad tegid peatöö; nendele lisaks oli väike osa prantslasi ning belglasi. Kindlusele tungisid kallale piemontlased kindral Brignone'i juhatusel, kes pärast pommitamist katsus värava peale tormi joosta. Iirlased panid vastu kangekaelse visadusega ja vaevalt ükski vaenlastest pääses terve nahaga. Ent kahurite tuli oli teinud

palju kahju lossile, ja müüride seespool hakkas laskemoon lõppema. Neil põhjustel šveitslased ja itaallased sundisid major O'Reilly't ja „mehi“ lõpetama vastupanu.

Umbes niisama oli lugu Anconas, kus kuberner üllatus iiri sõdurite vaprust, ja nende ohvitseridel oli küllalt tegemist, et takistada neid kargamast üle kindlusemüüride, hässitamast vaenlast ning hõiskamast paavsti kahurilaskjate tabavate kuulide üle. Kuid nende vaprust polnud kasu. 29. septembril Lamoricière'i sunniti Anconas alla andma nelja kuni kuue tuhande mehega, ja Piemonti väele oli tee puhas kuni Napolini, kus algas Garibaldi võimupiirkond. Diktaator, kuigi ta kibedasti kurvastas „cavourlaste“ intriigide üle, seisis ometi kõrgemal väiklasest kadedusest ja, saades kuulda Ancona langemisest, saatis sõna oma leitnandile Tripolile, kes oli vägedejuhatajaks Teramos Abruzzis: „kui piemontlased astuvad meie pinnale, võtke neid vastu nagu vendi.“

Piemonti regulaarväe abi oleks olnud vajalik diktaatorile (Garibaldile) selles kriisis, kuna tal oli ees raske töö hävitada Bourboni arvurikas ja hästivarustatud vägi; ent kõik au pidi kuuluma Garibaldile, ja isegi rõõm sellest, mis ta oli saavutanud, ei takistanud teda kirjutamast palju hiljem kannatamatuis ning sarkastilisis sõnus sellest loomuliku liitlase kavatsetud puudumisest. „Kui töö lõpetamine oli kerge ja vähe oli jäänud teha, siis nad näitasid end äkki meie kaitsjate ja liitlastena, tuues Sardiinia vägesid Napolisse (muidugi selleks, et kindlustada saaki), ja läksid isegi nii kaugele, et saatsid meile abiks samast väest kaks kompaniid 2. oktoobril, päev pärast Volturno lahingut. Nad

näitasid end osavaina õilsas töös kukutada Bourboni nüüd, kui ta oli juba langenud.“

Sunnitud läbi ajama oma väikese väega, Garibaldi saatis Bixio divisjoni Maddalonisse, mis asetses Campolasso ja Abruzzi maanteel. See moodustas tema parema tiiva. Keskosa koosnes Medici divisjonist, kes oli asetatud Monte Sant'Angelosse, mille jalal asetsesid Capua ja Volturno; ja üks sama divisjoni brigaad, kindral Sacchi all, asetati Monte Tifata põhjanõlvakule, mis samuti kaitses Capua lagendikku ja Volturno voolu. Medici sai hiljem abiks mõne uuestikogutud korpuse. Pahem tiib oli moodustatud Türridivisjonist Santa Marias, kuna tagavaraväed olid asetatud Casertasse, staabiülem kindral Sirtori käsutusse.

Garibaldi oma memuaarides arvustab avalikult seda jaotust, mis polnud dikteeritud ainult taktilisest põhjust. Vägede paigutamine Santa Mariasse, mis asetses lagendikul, oli põhjustatud elanike kartusest, kes olid võidurõõmutsenud Bourboni väe taganemise puhul ja kartsid tagajärgi, kui nende hiljutised rõhujad peaksid uuesti saama koha oma kätte. Santa Maria okupeerimine tegi tarvilikuks välisposti San Tamaros ja väesalga asetamise teele Santa Maria ja Monte Sant'Angelo vahele. „Kõik see“, ütleb Garibaldi, „nõrgendas meie seisukorda; ja ma soovitan kõigile noortele kaasmaalastele, kes võivad sattuda sarnasesse seisukorda, mitte riskida väe julgeolekut mingisuguse hädaohu pärast elanikele, kes võivad lõpuks üle kolida julgemasse kohta.“

Ägedaim võitlus.

Suur võitlus algas 1. oktoobril 1860 varahommikul kuningaväe rünnakuga. Võitluse alguses Garibaldi vaevalt pääses surmast. Sõites Casertast kell 3 hommikul, ta saabus Santa Mariasse, kus ta kuulis laskmist pahemalt poolt ja otsekohe sõitis oma staabiga kahes vankris Sant'Angelo poole. Tema kõrval istus üks noor ohvitser Piemonti kahurväest nimega Emilio Sairo, kes ei teadnud sugugi, et tema vend oli kolme päeva eest kaevikuis Ancona ees maha lastud. Tema ise oli määratud saama sama hiilgavat surma Gaeta müüride all mõni nädal hiljem.

Cicarelli silla juures oli peidus salk Bourboni jalaväge, kes oli salaja liikunud nende ees kõrvalteid mööda; kui vankrid lähenesid, andis vaenlane tuld vaevalt kahekümne meetri kauguselt. Hobused tormased silla teise otsa, kus üks vanker kukkus kummuli, ja Garibaldi sõiduk jäi seisma. Kindral astus välja ning tõmbas mõõga. Õnneks salk Medici jalaväge polnud kaugel. Nad ruttasid kohale ja Garibaldi viis neid edukas rünnakus salaliku vaenlase vastu ning läks hiljem jala Sant'Angelosse. Kuigi tema väljus kokkupõrkest ilma kriimustiseta, ta voorimees oli saanud surmavalt haavata ja samuti üks staabi liige.

Volturno lahing oli kõige ägedam kogu sõja jooksul ja algas halvasti garibaldilastele. Need, kes kaitsid surnuaeda ja San Tammarot, kaotasid pea ning põgenesid otse Napolisse, kuna Sant'Angelos vaenlane pärast tormijooksu Capua

teele tungis küla alamasse ossa. Siin langes Dunne haavatult oma rügemendi ette.

Ilusaks sündmuseks võitluse ajal oli Castel Morrone kaitsmine, kus kakssada kaheksaküm- mend garibaldilast noorema Bixio juhatusel pidid võitlema viie tuhande vaenlase sõduriga. Nad pidasid vastu, kuni kõik nende laskemoon lõppes, ja kaitsid end siis veel niipalju kui võimalik püssitääkide ning kivitükkide abil. Lõpuks kuninga sõdureil õnnestus sisse murda lossi ja nad leidsid Pilade Bronzetti haavatult maas istumas. Sel ajal kui tema püüdis rääkida allaandmise tingimustest, surmati ta.

Neli tundi oli Bronzetti vastu pannud ning pidanud kinni Ruizi väge, takistades seda mine- mast appi von Mechelile, kellele suruti raskesti peale. Järgmisel päeval Ruiz otsustas taganeda, aga kolm tuhat tema meest keeldus sõna kuul- mast ning uuendas võitluse. Neil õnnestus vallutada Caserta, ent linnatänavail tulid neile vastu genoalased, lauldes Mameli 48. aasta hümn²⁹, kuna Garibaldi rea meisterlikkude väeasetustega lõi katki nende taganemistee. Tagajärg oli, et seitsekümmend seitse ohvitseri ja kaks tuhat kaksteist sõdurit võeti vangi.

Pärast võitlust silla juures läks Garibaldi Sant'Angelosse, kus ta juhtis rünnakuid külas ja Monte Pifata nõlvakuil. Sellel väljaosal kestis lahing kuus tundi ning lõppes vaenlase kaotu- sega. Samuti oli Maddalones ja Santa Marias, kuhu Garibaldi läks tegevust juhtima. Miski ei võinud ületada Milano *bersagliere*'de julget vap- rust, kes vastavalt käsule tungisid vaenlasele kallale laskmata ainustki pauku. Eberi brigaad läks neile appi, marssides auväärset nagu paraa- dil, ja kuningaväed hakkasid taganema.

Rünnakule keskosas järgnes üldine lähene- mine, kusjuures Medici oli paremal pool ja see, mis oli järele jäänud Türri kolonnist, pahemal. Pärast visa võitlust vastane murdus ja umbes kell kuus otsis kaitset Capua müüride vahel. Samal ajal saadi sõnum Bixiolt, milles teatati parema tiiva võidust Bourboni vägede üle; ja Garibaldi võis telegraafida Napolisse: „Võit kogu liinil.“

Volturno lahing oli Garibaldi viimane suur relvatöö — teised olid ühenduses Como, Calatafimi, Palermo, Milazzo ja üle lahe tulemisega. See oli ainus kord, mil tema võitles kaitsja osas, kusjuures harulduseks oli seegi, et tal juhatada oli tema kohta tähelepandavalt suur vägi — kakskümmend tuhat meest. Vaenlase arv oli palju suurem, kuid Garibaldi käes olid sise- mised liinid, mis vähendas seda paremust.

Kogu sõjakäigu jooksul oli haavatute saa- tus kahetsemisväärne. Kõige õnnelikumad olid need, kes pääsesid väljalaatsarettidesse Casertas ja Santa Marias, kus Türri arstlik staap ja sig- nora Mario hoolikas valve püüdsid vähendada nende kannatusi. Napolis, kus valitses mustus ja arstid olid hooletud, oli haavatute seisukord halb ja oleks olnud veel halvem, kui poleks saadud raha ning arstimeid Inglismaalt ja kui poleks olnud hoolitsemas mõningaid inglise naisi, kes olid väga liigutatud põhja-itaallaste kannatlikkusest ning leplikkusest. Kui Gari- baldi oli linnas, ta ei jätnud käimata haiglas, kus ta rääkis lohutavaid sõnu vigastatuile ning surijaile; ja üks nende ravitsejaist jutustab nende armastavast lugupidamisest juhi vastu. „Kõik mehed“, ütleb ta, „kuuldes tema tulekust, katsusid voodis istukile tõusta, plaksutasid käsi

ja hüüdsid: „*Papa nostro*“ (meie isa). Nad igatsesid kohvi hommikul vee ja peki asemele, sellepärast minu õde ütles ühele neist: „Nüüd paluge kindralit, et ta käsiks anda teile kohvi.“ Noormees vastas: „Oo, õde, kuidas võiksin tülitada teda sellega, kui tal on nii palju tööd ja juba ta juuresolek annab uut elu.“

XIX peatükk.

Briti leegion.

Pärast Milazzo lahingut Garibaldi tõstis jutuajamises oma inglise sõpradega küsimuse, kas poleks võimalik kasutada Briti rahva vaimustust Itaalia rahva saatuse vastu ja lasta neil tulla suuremaarvuliselt osa võtma lahinguist, mis olid algamas mandril. Selle mõtte algatajaks oli inglise härrasmees Hugh Forbes, kes mäletatavasti oli saatnud teda hädaohtlikul põgenemisel Roomast Aadria mere äärde 1849. aastal.

Kuigi Garibaldi pooldas Forbes'i ettepanekut moodustada Briti leegioni, ta ei määranud teda selle juhatajaks, ja Forbes, kes oli alles hiljuti saabunud, jäeti maha Milazzo lossi kuberneriks. Rääkides sellest kavast teistele inglise nõuandjaile, Garibaldi leidis, et nad olid haruldaselt leigid. Dolmage, puhkusel olev ohvitser Maltast, laitis seda mõtet, kuna kolonel Dunne, kes polnud kõige paremas vahekorras oma kaasmaalastega pärast lahkumist kuninganna teenistusest, vastas otsekoheselt, et tal polnud neid mehi rohkem vaja. Ta väitis, et salka kodanikke, kes olid kogutud lühikese ajaga ja toodud võõ-

rale maale, isegi kui nende seas oli häid elemente, ei olnud võimalik välja õpetada nii kiirelt, et nad võiksid olla kasulikud tulevases sõjakäigus, mis arvatavasti pole pika kestusega. Kuid Garibaldi vaatas kaugemale: ta ei mõtelnud niipalju Napoli kuningriigi ründamisele kui tulevasele sissetungile paavsti riikidesse ja Rooma võitmisele. Ta jäi seepärast oma kava juurde, ja üks mees nimega Styles saadeti Inglismaale korraldama Briti leegioni kogumist. Garibaldil polnud õnne saadiku valimises. Styles oli võidelnud vapralt Milazzo lahingus, kuid ta oli kõlblalt hoolimatu ega olnud väga taktiline, sest tema ja Londoni komitee, kes võttis kava teostamise enda peale, läksid varsti tülli.

Dunne'i arvamine, et Briti leegionist pole kasu otsekoheses teenistuses, osutus õigeks. Kõigepealt see ei jõudnud Itaaliasse enne 15. oktoobrit 1860, kui suurem sõda oli juba lõppenud, ja selle liikmed olid täpsalt seesugused, nagu ta oli ette näinud. Suur osa väge koosnes Londoni, Glasgow ja teiste linnade hulgustest, kes olid kindlasti valmis katsuma jõudu vaenlasega, aga oletasid, et neid toidetakse hästi ja nad ei pea alistuma valjule distsipliinile. Niisugustele inimestele oli kogu asi meeldivaks väljasõiduks, millest nad said maksuta osa võtta; ja nende kujutlus retkest oli täiesti kooskõlas kuulutuse tingimustega, mis oli neid Itaaliasse meelitanud. See oli poliitilisil põhjusil ettevaatlikult sõnastatud ja kõlas järgmiselt:

„Ekskursioon Sitsiiliasse ja Napolisse. Kõiki isikuid (eriti Vabatahtliku Püssikorpuse liikmeid), kes soovivad külastada Lõuna-Itaaliat ja aidata oma juuresoleku ning mõjuga Garibaldi ettevõtet ja Itaaliat, palutakse lähemate teadete

saamiseks pöörduda Garibaldi komitee poole nr. 8, Salisbury Street, London.“

Sellest said leegioni liikmed hüüdnime „Garibaldi ekskursandid“. Umbes pool leegioni koosnes korralikust elemendist, kes oli tulnud kõigist seltskonnakihtidest. Need olid osalt vanad sõdurid, osalt vabatahtlikud, kes pea kõik tundsid tõelist huvi Itaalia kangelase ja ta rahva saatuse vastu. Kuid nende auväärsete liikmete olemasolu ei vabastanud leegioni etteheitest, et temas esines korratust ning prassimist, ja see leegion sai endale garibaldilaste pool samasuguse kuulsuse nagu iiri brigaad paavsti väes. Ent itaallased olid kohe valmis vabandama. „Vaadake“, ütlesid nad, „need mehed pole harjunud maaga, kus viin on nii odav.“

Briti leegion koosnes kuuesajast mehest, kes avaldasid õige toredat muljet, kui nad rohelisega äärestatud punastes kuubedes marssisid Napoli Toledol, püssitorud täis lilli, mida erutunud elanikud puistasid neile. Paari päeva pärast nad olid rindel ja pidasid end eeskujulikult ülal tule-ristimisel võitluses Sant'Angelo ees, mis ulatus Capua müürideni. Sel puhul nad kaotasid kaks tapetut ja kaheksa haavatut. Garibaldi räägib „tublist vaprust, mida nad näitasid kergetes kokkupõrgetes Volturino all“; ja pole sugugi ebatõenäolik, et kui sõda oleks edasi kestnud, „Garibaldi ekskursandid“ oleksid tulnud koju kuulsusega ehitult. Kuid nüüd suurem osa kuulsust langes üksikuile seiklejaile nagu Dunne, Peard jne.

Garibaldi oli väga karm riisujate vastu ja igauks tema väest, keda leiti varastamas, lasti maha. Kord üks inglise härrasmees sattus punasärgimehe laibale, mis oli pandud tee ja viina-

aedade vahele hoiatuseks teistele. „Kui tuletan meelde oma kaasmaalaste riisumiskalduvusi, siis vabisen mõeldes, millised oleksid tagajärjed, kui suurem hulk neid tuleks siia väkke.“ Ta eelaimdused läksid tõeks kaks kuud hiljem, kui viis Briti leegioni sõdurit mõisteti mahalaskmisele riisumise eest Volturno põhjakaldal. Kehv toit, millega garibaldilased pidid leppima, ei rahuldanud neid, ja nad vaigistasid oma isu autul viisil. Otsust ei täidetud ja süüdlasi karistati vangistusega, arvatavasti sellepärast, et nad olid inglased oma rassi tooreste instinktidega.

Dunne, nagu nägime, oli selle leegioni kogumise vastu, ja see anti rüütelliku Peardi juhatuse alla, kes, kuigi küllalt populaarne punasärgimeeste seas, ei keeldunud selle korratu väedistsipliinimisest. Endine kahurväe-seersant Dowling, kes oli Krimmisõjas 1855. a. võidelnud Sevastopoli all, ja inglise ohvitser kapten Brown Young, kes võttis osa Volturno sõjakäigust, tarvitasid ekskursante üsna tähtsa ülesande teostamiseks. 25. oktoobril 1860 Garibaldi kasutas Formicolas jõest üleminekuks pontoonsilda. Itaallased polnud teinud mingit silda, ja puuduse kõrvaldas Briti leegion osavate liitlaste abil, kes näisid olevat samast rahvusest ja, nagu Garibaldi eluloo uurija Trevelyan väljendab, „näitasid kahtlast valmisolekut igaks tööks, mis oli ühenduses kõite ning veega“. Kui oletada, et kahtlus oli põhjendatud, siis polnud see esimest korda, et Garibaldi nautis Briti mereväe väärtuslikku, kuid kindlasti lubamatut abi.

Silda tuli ehitada tule all. Tema lõpetamisel Bourboni väed taganesid Capua suunas ega teinud katsetki takistada üle jõe tulekut. Sellepärast Garibaldi ühes mõningate Itaalia rüge-

mentide ja Briti leegioniga läks takistamatult üle ja marssis põhja poole Victor Emmanuelile vastu.

28-nda hommikul keegi Garibaldi eelvägede sõdur, kes magas kuivas kraavis, ärkas hüüdest „Elagu kuningas!“ Ta kargas kohkunult püsti; ta oli nii sagedasti kuulnud seda hüüet Napoli sõduritelt lahinguväljal, et ta pidas loomulikuks, et vaenlane oli neil kallal. Silmapilk hiljem ta sai teada segaduse tõelist põhjust — need olid garibaldilased, kes tervitasid möödaratsutavat kuningat Victor Emmanueli.

Mitte ainult kuningas, vaid kogu ta vägi ruttas üle lagendiku, mille äärmisel piirdel asus punasärgimeeste laager. Tulles maha hobuste seljast, Garibaldi ja ta staabi liikmed jäid seisma maantee kõrvale, mida mööda marssisid põhjarügemendid; möödudes Garibaldist kuninga-sõdurid heitsid imetlevaid pilke rahvuslikule kangelasele. Paljud kuninga ohvitseridest vaatlesid teda sõjameheliku aukartusega, kuid oli teisi, kes kadestasid teda, ja mõningaid, kes ei usaldanud teda.

Oli varane hommik, ja õhk oli raske niiskest sügiseudust. Garibaldi kandis oma *poncho*'t ehk lahtist mantlit ja, unustades mõtelda etiketile või välimusele, oli ettevaatusest mässinud värvilise räti ümber pea. Üldse kindral ja tema staap määrdunud punastes särkides olid sõja tõelisuse elavaks tunnistiseks, kuna selle hiilgus kuulus neist mööda kõndivate regulaarvägede ilusatele mundritele.

Äkki kuningliku marsi helid teatasid Victor Emmanueli lähenemisest ja Garibaldi ning tema ohvitserid, tõustes hobuste selga, liikusid tee äärde. Peaaegu samal silmapilgul ilmus nähta-

vale kuningas. Garibaldi võttis otsekohe kübara peast, öeldes seejuures: „Tervitan esimest Itaalia kuningat.“ Tema majesteet ulatas käe, mida ta alam surus, ja üle minuti aja kumbki ei vabastanud kätt. Ainult paar sõna räägiti.

„Kuidas elate, minu armas Garibaldi?“

„Hästi, teie majesteet. Ja teie?“

„Väga hästi.“

Pärast seda kuningas ja kindral ratsutasid kõrvuti, kumbki jälgitud oma staabist.

Tähendasime juba, milline vastuolu oli revolutsionääride lihtsate punaste särkide ja Piemonti ohvitseride hiilgavate mundrite, sõjariistade ja aumärkide vahel. Oleks olnud hea, kui poleks olnud muud vahet, kuid kuninga teenrid polnud kuigi lahked, ja kindlasti polnud näha sellist tänulikkust, nagu Cavour oli soovitanud. Sisemiselt mõlemaid pooli näris kibedus.

Kohtamine lõppes. Garibaldi ja tema vägi lahkusid peateelt ja pöörates pahemale liikusid külatänavaid mööda Calvisse. Kuningas läks otse edasi Teanosse.

Kõneldes sellest silmapilgust vabastaja karjääris, Mario ütleb: „Garibaldi nagu oli täis melanhoolset armsust. Kunagi varem pole ma tundnud niisugust õrnust tema vastu.“ Sel õhtul oli kindralil kalduvus vaikida, kuid ta tõeline meeoleu avaldus järgmisel hommikul, kui ta sai kokku Mario naise Jessiega, kes oli tulnud otsima moona haavatute jaoks. Garibaldi oli tõsine. „Minu haavatud“, ütles ta, „on kõik lõuna pool Voltturnot.“ Kuid ta ei suutnud kaua olla vali ja sellepärast ta seletas lahke häälega: „Jessie, nad saatsid meid selja taha.“ See oli täiesti õige. Sel ajal kui nad kõrvuti ratsutasid, oli Victor Emmanuel talle teatanud, et kuninga-

vägi võtab nüüd kõik tegevuse enda kätte ja garibaldilaste teenistust pole enam tarvis.

Capua langes Victor Emmanueli vägede kätte 2. novembril, ja viis päeva hiljem Itaalia kuningas ja Garibaldi sõitsid Napolisse lahtises vankris ränga vihmajuu all. Neid võeti vastu müri-sevate kiiduavaldustega, ja väliselt näis valitsevat üksmeel, kuid seisukord oli veidi keerukas. Päeva jooksul oli mitu jutuajamist Garibaldi ja tema kuningliku isanda vahel, sest esimene tahtis jääda aastaks ajaks kuninga leitnandiks ja saada oma ohvitseridele sõjaliste kraadide kinnitust. Neid palveid oli raske täita, ja kui 8. novembril Victor Emmanuel, kes istus troonil, nimetati Sitsiilia ja Napoli kuningaks, siis Piemonti õukondlased ja ohvitserid, kes seisid ühel pool, ja Garibaldi ning tema mehed teisel pool tundsid, et nende vahel oli olemas lai lõhe. Ent kõik kirjutasid alla anneksiooniaktile³⁰ ja Garibaldi pani maha oma diktaatoriameti.

Siirdudes eraellu, ta avaldas manifesti oma kaasmaalasele, kutsudes neid ustavalt toetama monarhi ja olema valmis järgima talle tuleval aastal — terve miljoniga — Rooma või Veneetsiasse. „*Rè Galantuomo*³¹ kõrval“, kirjutas ta, „iga tüli peaks kaduma, iga pahameel hävima.“

Enne õhtut Garibaldi saatis sõna admiral Mundy'le, et ta lahkub vara järgmisel hommikul ja tahab tulla *Hannibal*'ile teda jumalaga jätma. Ta oli üleval enne koitu ja ühes paari lähema sõbraga läks sadamasse, sõudis paadis Briti suure kolmekordse sõjalaeva juurde ja ronis üles mööda selle külge. Saanud teate Garibaldi ilmumisest, admiral tuli oma kajutist nii kiiresti kui võimalik ja palus külalist sisse astuda. Nad jutlesid pika aja. Garibaldi soovis väga, et

Mundy tuleks tema juurde Caprerasse, ja kiitus ilusat sadamat saare ja mandri vahel, kus oli kord ankru heitnud ka Nelson, kuulus inglise merevägede juht.

Tulles kajutist laevalaele, Garibaldi märkas väikesel laual admiralil külalisteraamatut — sama, milles tema ja Bourboni juhid olid kirjutanud alla vaherahu kuue kuu eest. Ta istus ning kirjutas prantsuse keeles järgmist:

„G. Garibaldi võlgneb admiral Mundy'le suurimat surmani kestvate tänu sügava sõpruse eest, mida talle on näidatud kõiksugu oludes.“

Kui suur mees tuli laevalt alla paati, ohvitserid ja sõdurid olid südamest liigutatud sellest, mida mõned nimetasid tema „sügava armastuse pilguks“.

Hannibal'ilt Garibaldi sõudis otsekohe *Washington*'i juurde, millise laevaga ta pidi sõitma Caprerasse, ja seal ta jättis jumalaga Mario, Missori ja teisi seltsilisi, kes pöörasid tagasi kaldale. Et ta tundis, et nende töö polnud veel lõpetatud, paistab ta jumalagajätsõnadest: „Jällenagemist Roomas!“ Tema juurde jäid ainult ta poeg Menotti ja kaks lihtsat teenrit.

Paari päeva pärast Garibaldi oli tööl oma talus, korjamas seemneid, hoolitsemas viinapuude eest, kutsumas karja koju ja otsimas kitsi, kes olid läinud kaduma. Üks külaline Genovast, kes tuli äriasjus mõni nädal hiljem, räägib, et ta oli hea tervise juures ja ta olekust säras rahulik rõõm. Victor Emmanueli õigustuseks peame ütlema, et Garibaldi tagasipöördumine lihtsale elule ei olnud põhjustatud lahkuse puudusest tolles monarhis, kes oli pakkunud talle kuninglikku lossi ja aurulaeva tema

enda jaoks, mõisa Menottile, kuninga adjutandi tiitlit nooremale pojale ja kaasavara tütrele. Kõigist neist headest asjadest ükskõikne patrioot oli keeldunud.

XX peatük k.

Uusi haavu — ja London.

Garibaldi oli nii palju teinud oma maa heaks, et ta oleks võinud ilusasti puhata loorberitel ja jätta teistele selle, mis veel oli teha. Ta manifesti sõnadest on selge, et ta kavatses jääda kõrvale sel ajal, kui Victor Emmanuel lõpetab Itaalia vabastamise, võites Veneetsia austerlastelt ja, mis oli veel tähtsam, Rooma paavsti ülvõimu alt. Riigimehed, kes juhtisid uue kuningriigi saatust, pooldasid küll neid ideaale, kuid olid nagu tavaliselt ettevaatlikud ja ootasid õiget aega. Oodanud kaks aastat, Garibaldi veendus, et kui Rooma võidetakse Itaaliale, siis peab tema veel kord võtma algatuse enda kätte ja kannustama vastutavat valitsust tegevusele.

Sitsiillased olid südamest üksmeelsed temaga selles ettevõttes, ja hüüid „Rooma või surm!“ kõlas kõigepealt Marsalas ja leidis seal vastukaaja. Pealinnast ja provintsist kogunes noormehi, moodustati varustuskomitee ja hulk Garibaldi vanu seltsilisi — Missori teiste seas — ruttasid toetama sõpra ning endist juhti. Uus tuhandevägi marssis Cataniasse, ilma et valitsevad võimud oleksid tõsiselt vahele seganud, ja asus seal kahele laevale, mis olid nii täis kiilutud, et ähvardasid põhja vajuda. Mitu Itaalia laeva ristles sadama suus ja nad oleksid võinud

kergesti keelata väljasõitu, kuid nende juhid — arvatavasti käsu vastaselt — ei teinud väljagi Garibaldi väest.

Nagu 1860. aastal Garibaldi tõi nüüdki mehed maale Melitos ja hakkas edasi liikuma Reggio suunas, kust mõningad väesalgad saadeti talle vastu. Need polnud enam Bourboni sõdurid, kes katsusid takistada ta edasiminekut, vaid Itaalia vägi, kelle viibimine selles poolsaare osas olenes tema enda algatusest ja tema sõdurite vaprustest kahe lühikese aasta eest. Garibaldi edurivil, kes andis märku oma otsusest mitte võidelda, kästi alla anda. Nad keeldusid; ja otsekohe kuninga sõdurid avasid tule, sundides neid venditapvate paukudega taganema.

Garibaldi, kes kõigepealt soovis hoiduda meeletust tapmisest, pööras paremale ja liikus Aspromonte määndidega kaetud mäetippude poole. Preestrite õpetuste kohaselt maarahvas kohtles vabatahtlikke nagu saadanate jõuku ja püüdis hoiduda igasugusest läbikäimisest nendega. Sel line vaenlikkus tegi toidumoonu muretsemise raskeks, ja see oli väsinud ning peaaegu nälginud vägi, kes 29. augustil 1862 jõudis lõpuks koidu ajal Aspromonte kiltmaale. Et vaigistada teravat nälga, mehed kaevasid üles tooreid kartuleid ja sõid neid keetmata.

Õhtupoolikul saabusid lahked mägielanikud ja tõid rohkesti leiba, puuvilja ning muid toiduaineid, aga seks ajaks olid kõigi mõtted ametic ähvardava hädaohuga. Umbes kella kolme ajal märgati Pallavicini kolonni eesridu mõni miil lääne pool, ja Garibaldi andis oma vägedele käsu tõusta kaitstavamasse seisukohta mäeharjale. *Bersagliere*'d lähenesid kergel sammul ja, jõudnud püssipaugu kaugusele, võtsid võitlussei-

sangu ning avasid marssides tule. Garibaldi andis meestele käsu mitte vastata ja peaaegu kõik taganesid metsadesse, mis katavad Aspromonte harja, kuid ohvitserid jäid tema kõrvale ühes kolme haavaarstiga, kelle abile Garibaldi võlgnes oma elu. Kui ta oleks tahtnud, ta oleks võinud kahtlemata vastu panna mõni aeg, isegi kui vastane oleks ületanud tema väge kümme ühe vastu, aga ta vihkas sissisõda, ja ainult paremal pool tekkis väike lahing, kui mõningad tuli- pead Menotti juhatusel läksid käest ära ja löid tagasi vastase kallaletungi.

Garibaldi asetus mõlema liini vahele, lootes ära hoida verevalamist, ja sai tasuks oma inimlikkuse eest kaks kuuli — ühe pahemasse reide ja teise paremasse sääرده. Ka Menotti sai haavata peaaegu samal silmapilgul. Retk oli nurjunud, ja Garibaldi võis kurta mitte ainult saatuse muutlikkuse, vaid ka väärsõprade alatu ülalpidamise üle, kellest mõned salgasid ta maha, kuna teised ütlesid, et nad olid eksinud, lauldes kiitust temale. Tema vastu ei oldud viisakuseta, kuid ta kaebab, et tema kui haavatud mehe eest ei hoolitsetud küllaldaselt, sest ta viidi paadis üle terve Tyrrhenumi mere Varignanosse, Spezia lahes, sealt edasi Pisasse ja siis alles Caprassse. „Viimaks“, ütleb ta, „kolmeteistkümne kuu pärast haav mu paremas jalas paranes, ja sellest ajast kuni 1866. aastani elasin tegevusetut ning kasutat elu.“

Ta haav alles vaevas teda, kui ta 1864. aastal otsustas külastada Inglismaad. Ta sai vastuvõtu osaliseks, mis oli peaaegu võrratu vaimustuselt, eriti võttes arvesse, et ta oli välismaalane. Ta asukohaks määrati Stafford-maja St. James'i lossi lähedal, kuhu ta sõitis Sutherlandi krahvi

vankris, seljas punane särk ja hall mantel. Tal kulus kuus tundi, et maha sõita viis miili Londoni tänavaid, kõik täis kiilutud pealtvaatajaid, kellest tuhanded meeletus rõõmujoovastuses ripusid ta vankri küljes. Jõudnud Stafford-majja, Garibaldi astus välja keset hulka riigimehi ning ilusaid daame, kes moodustasid ringi trepil, ja ta vanker viidi talli. See oli rahvamurrus nii palju kannatada saanud, et lagunes lihtsalt tükikideks. Pole raske seletada suure ning väikese vaimustust Garibaldi austamisel. Massile oli ta rahvapoeg, kuna aristokraatia, kes oli vabameelne politikas ja paavstivastane usuliselt tundeis, kiitis ta vapraid katseid hävitada autokraatiat ning preestrivalitsust.

Londonist Garibaldi reisis Wighti saarele, kus ta oli Seeley külaline. Inglise suur luuletaja Tennyson, kes alati oli olnud heasoovlik Itaalia vastu, elas läheduses, ja Garibaldi kasutas võimalust külastada teda. Nad suitsetasid koos ja tsiteerisid Itaalia luulet, mida mõlemad hindasid. Pärast külalise lahkumist Tennyson avaldas järgmistes sõnades oma muljeid jutustamisest:

„Milline õilis inimlik olend! Lootsin näha kangelast ja ma ei pettunud. Tema kohta ei saa küll ütelda, nagu Chaucer ütleb ideaalsest rüütlis: „Ta oli nii mahe kui neiu.“ Ta on rohkem majesteetlik kui mahe, ja ta kommetes on jumalikku lihtsust, millist ma pole kunagi näinud meie saarte elanikel, vähemalt meestel, ta olekus aga on enam õrnust kui enamikul mulle tuttavail noortel tütarlastel.“

Poeet hindas madalalt kangelase ilmlikku tarkust, kuid hindamine, kui see oli sellena mõel-

dud, väljendati kiitvas keeles. Ta ütles, et Garibaldi omas „kangelase jumaliku rumaluse“.

Loomulikult Garibaldi viibis sageli Gladstone'i seltskonnas, keda ta nimetas oma eelkäijaks Napoli vabastamises — mitte põhjusega, sest tõusva riigimehe kirjeldised Bombast olid avanud inimsoo silmad selle monarhi valitsuse pahedele ja andnud moraalset pühitsust kui mitte poliitilist tuge revolutsionääride liikumisele Bourboni valitsuse vastu.

Mainisime Tennysoni otsust Garibaldi kohta pärast seda, kui ta oli näinud teda lähemalt. Mis mõtles Gladstone temast? Talle oleks enam meeldinud, kui kangelane oleks olnud ustav kristlane nagu ta ise, kuid ta leidis palju imetlemisväärset temas. Sädelev fraas polnud Gladstone'i tugev külg, kuid ta vanamoodse ilukõne ümmargused perioodid sisaldasid rohkem kui ainult formaalse kiituse:

„Meie, kes siis nägime esimest korda Garibaldi, ei saa iial unustada haruldast mõju, mida avaldas meie meeltesse ta oleku ja tegude lihtne õilsus.... Lisaks ta ausameelsele ning osavõtlikule hingele, lisaks võluvale kommete lihtsusele, mis kunagi ei lahkunud temast, ja loomupärasele ning teadvuseta õilsusele, mis avaldus kõigis ta tegudes, ma valiksin peaaegu igast omadusest seda, mis oleks nähtavas vastuolus, kuid oli tegelikult kooskõlas Garibaldi, sest ta ühendas sügavaima ning õrnima inimsuse tulise vaprusena.“

Võitlus Tiroolis.

Sõja algus Preisi ja Austria vahel 1866 tundus igale itaallasele hea võimalusena saavutada nende provintside vabadust, mis olid alles tagasi võitmata. Pole kahtlust, et kui asju oleks õieti korraldatud, itaallaste vapruse hoog oleks olnud vastustamatu. Austria, kellele võimas naaber põhjas surus kõvasti peale, võis lõunapiiri kaitseks anda ainult kaheksa- kuni üheksakümmend tuhat meest suurhertsog Alberti juhatusel, kuna Itaalia valitsus võis viia lahinguväljale kakssada tuhat meest regulaarväge ja peale selle suure arvu vabatahtlikke, kelle vägi Garibaldi arvamise järgi võis tõusta saja tuhandele, tegelikult aga tõusis kolmandikule sellest arvust. Sõjakäik, mis oleks pidanud olema suureks triumfiks Itaalia vägedele, oli haruldaselt hiilgusetu; kaks sündmust, mis selgesti paistavad välja vähemtähtsate seast, on Custoza lahing 24. juunil 1866 ja merevõitlused Lissas järgmisel kuul. Mõlemal juhul itaallased said kõvasti lüüa. Lühikese sõja lõpu poole võis märgata maavägede tegevuses suuremat edukust, kuid Veneetsia loovutamine, mis Itaalia sai tasuks sõjast osavõtu eest, oli pigem õnnelik tagajärg liidust Preisiga kui tegeliku võidu vil.

Pärast Aspromonte sündmust Garibaldil oleks olnud õigus tunda end haavatuna ja istuda tusa-selt kodus, aga tema iseloomule polnud sugugi omane näidata pahameelt sel ajal, kui tal avanes võimalus olla abiks oma maale. Näib, et ettevalmistuste esimesel astmel Victor Emmanuel oli esitanud talle hiilgava väljavaate olla ülem-

juhatajaks sõjakäigus Dalmaatsia randa. Tükk aega Garibaldi kujutus maalis rõõmujoovastuses pilte uutest võitlustest. Ta unistas endast kui valitud riistast, millega kukutatakse Austria valitsus, kes oli tema enda vana vastane ja kõigi vabadust igatsevate rahvaste kuri vaenlane. Ta arvas, et tal oli vaid tarvis panna lipp Aadria mere kaldale — ja kõik rahvad Ungarist kuni Kreekani tormavad tema juurde ning, tungides tolle võimsa laviiniga otse Austria südamesse, ta võib kroonida oma karjääri, dikteerides käske Viinis.

See hiilgav unistus purunes varsti vastasmõjudest, millega Garibaldi oli küll harjunud, mis polnud aga sellepärast sugugi vähem haavavad ta uhkusele ning patriotismile. Kunagi polnud muidugi olnud kavatsust määrata teda regulaarvägede juhatajaks, kuid kõrgete inimeste kadedus või mõistmatus ei leppinud sellega, et rõhutada tema tsiviilseisust. Kogutavate vabatahtlikkude arvu piirati, ja pool neist peeti kinni Lõuna-Itaalias, kus nad olid täiesti kasutud sõja otstarbeks. Kogu väel olid tarvitada halvad püssid, vastandiks suurepärasele relvadele, millega olid varustatud mõlemad regulaarväed; ja Garibaldi paneb oma meeste suured kaotused selle alatu, õiglusetu ja mõrtsukliku politika arvele. See oli tegelikult vana lugu Alpi sõjakäigust, kus ta oli kannatanud samasugust ülekohut; ja et analoogial ei puuduks sarnasus üheski punktis, Garibaldi ei saadetud Dalmaatsiasse, vaid Lago di Gardo mägede piirkonda.

Selles hilisemas retkes raskendas tema seisukorda veel üks asjaolu, milles ta oli õieti ise süüdi. Ta palus määrata end laevastiku juhiks, mis oli ankrus järvel Salò juures, lootes saada

sellest väärtuslikku abi. Palve täideti peaaegu kahtlase kiirusega, ja saabudes sadamasse Garibaldi leidis, et ta oli ainult suurendanud oma vastutust. Selle asemel et saada lisa oma sõjaväele, ta oli seda vähendanud. Nimeliselt väike laevastik koosnes kuuest lahingulaevast, millest igäüks oli varustatud kahekümne nelja naelalise kahuriga, kuid tegelikult ainult üks kõlbas teenistuseks. Teistest üks oli kaldal tarvitamiskõlbmatu, kuna ülejäänud nelja masinad olid rikkis. Selle pettelaevastiku vastu austerlastel oli kaheksa sõjalaeva neljakümne kaheksa suurekaliibrilise kahuriga, kõik korralikult varustatud meeskonna ning moonaga. Sellepärast oli Garibaldi peahool hoida abitud laevastikku vangistusest; ja terve rügement jäi valvama seda ning kindlusi, mida pikkamisi ehitati selle kaitseks.

Hoolimata nii paljudest edukust takistavaist asjaoludest Garibaldi tungis edasi oma vaprate vabatahtlikkudega ja oli juba kihutanud vaenlase Caffaro sillalt ning Monte Suello tugevast seisukohast, kui saabusid teated õnnetust Custoza lahingust. Lahingu tagajärgi ta sai teada kindral Della Marmora sõnumist, kes käskis tal kaitsta Bresciat ja mitte loota abi sellelt väelt, kes taganes Ogliosse. Seepeale Garibaldi kutsus tagasi oma eelväe ja koondas jõu Lonato ümburusse, kus ta oli õige suures hädaohus, sest võidukas Austria vägi võis talle kallale tungida. Kuid seda väaris riskida, sest Garibaldi võis kaitsta mitte ainult Bresciat ja Salò'd ta moonaladude ning laevastikuga, vaid korjata eksijaid tagaetatavast väest ja mõningaid kraamironge. „Itaalia vabatahtlikud“, ütleb ta, „võivad õigusega olla uhked, ja loodan, et mu noored lugejad saavad sellest õpetuse mitte taganeda vaenlase

ees, olgu see kui tugev tahes, enne kui pole nähtud ning täpsalt kindlaks tehtud ta arv ja külmalt kalkuleeritud kahju ning alandus, mis võib järgneda enneaegsele põgenemisele.“

Custoza häbi oleks ära hoitud, kui Itaalia vägi poleks olnud jaotatud kahte ossa, millest üks oli Minciol ja teine Po jõel. Ühtekokku nad ületasid austerlasi tunduvalt rohkem kui kaks ühe vastu — tõsiasi, mis kahtlemata mõjus Austria juhtidesse sama tugevasti kui kartus väsitada mehi tagaajamisega. Mõlema Itaalia väe ühinemine tõi julgust; ja Garibaldiile anti käsk alustada uuesti võitlust Tiroolis. Ta esimene mõte oli võita tagasi kaotatud maa-alad Caffaros ja Monte Suellos, mille austerlased olid kindlustanud tugeva väega ja kust ta katsus neid ära ajada käsitsivõitluses. Vabatahtlikud olid väga vaprad, kuid neil oli raske võistelda Tirooli meisterküttidega, kel olid suurepärased püssid, ja Garibaldi ise sai haava pahemasse reide, mis sundis teda lahkuma ning andma juhatuse kolonel Cortele. Ta aruandest selgub, et ta noored sõdurid, kurnatud eelmistest väsitavaist teekondadest, kannatasid tagasilöögi, millele peaaegu järgnes põgenemine, kuid järgmisel päeval, 4. juulil 1866, kui austerlased olid taganenud, Monte Suello ja Caffaro olid jälle võitmatu Garibaldi käes.

Ainus tähtis sündmus pärast seda oli Bezzecco lahing 21. juulil. Olles pikkamisi löönud tagasi mõningad Garibaldi salgad Conzei orust, austerlased kuue tuhande mehega lähenesid Bezzecco külale, kus org ühineb Val di Ledroga täisnurgi. Garibaldi saatis kõik vabad rügemendid Val di Ledrosse; ja kaheksast kahurist koosnev patarei, mis oli asetatud Bezzecco ette,

meeleheitlikkude pingutustega katsus peatada vaenlase edasiliikumist. Kõik ühe kahuri hobused tapeti ja kõik kahurilaskjad said haavata või surma, välja arvatud üks. „See vapper mees“, kirjutab Garibaldi, „olles saatnud viimse kuuli vaenlasele, istus kahuri selga nii külmavereliselt, nagu oleks ta viibinud vägede ülevaatusel. Keskel ja paremal tiival vabatahtlikud taganesid pikkamisi, andes kogu aeg tuld, kui kindralile teatati, et tagavaras oli värske patareid, ja selle kuus kahurit, ühinedes taganeva patareid kolme kahuriga, hakkasid andma kiiret ning surmavat tuld austerlastele, keda samal ajal või veidi hiljem ründas kindlatahteline jalavägi. Täiesti kurnatud vaenlane mitte ainult ei andnud käest Bezzeccot ja Conzei orgu, vaid loobus mõttest kaitsta Itaalia Tirooli.

25. augustil saabus käsk lõpetada sõjategevus, taganeda, evakueerida Tirool. Kuigi võidutuhinas ja teel vallutama Trentot, Tirooli pealinna, Garibaldi vastas ustavalt: „Täidan käsku“, ja pärast vabatahtlikkude lahtilaskmist Brescias taandus jälle Caprerasse.

XXII p e a t ü k k.

Teine rünnak Rooma vastu.

Peasiht, mille Garibaldi oli võtnud südamesse — tema eluaegne unistus — oli ikka alles saavutamata. See oli muidugi Rooma võitmine. Vaimuliku valitsuse kestmine kõige kuulsamas linnas tundus talle rahvusliku au tumeda täpina, kõigi nende märtrite mälestuse haavamisena, kes ühes temaga olid võtnud osa mälestusrik-

kast kaitsest 1849. aastal ja, tema jäädes tegevusetult ootama, isikliku etteheitena. Aspromonte sündmused olid näidanud, kui hädaohtlik — rumal, kui tahate — oli niisuguste ettevõtete alustamine ilma valitsuse pühitsuseta, ja Garibaldi oli põhjust teada, et valitsuse vaade sellele asjale polnud muutunud. Kuninga ministrid tahtsid päris õigustatult hoiduda suurest sõjast Prantsusmaa või Austriaga — tõenäolikult mõlemaga —, mida paavsti kukutamise katse ajutise valitseja kohalt oleks kindlasti esile kutsunud. Kuid Garibaldi ei hoolinud teiste võimude tunnetest; Itaalia patrioodina ta oli valmis mängima „vähitõbe“ politikas.

1867. aastal valmistus veteraan uuele sõjakäigule, alguses Veneetsias, mida ta oli aidanud Itaaliale tagasi võita, ja hiljem maades, mis olid vähem kauged Roomast. Itaalia valitsus oli valvel, ja kui Garibaldi kõige vähem ootas vahelesegamist, ta areteeriti Sinalungas ning viidi Alessandria kindlusse, kus teda peeti kinni mõni päev. Sealt ta viidi Genovasse ja lõpuks saadeti Caprerasse, mis ümbritseti sõjalaevadega.

Kodusaarel Garibaldi märatses nagu puuris lõvi, kuid selleks ajaks oli liikumine hästi edenenud ja hoolimata tema puudumisest kindral Acerbi marssis Viterbosse salga vabatahtlikega; Menotti tungis paavsti riikidesse Corese kaudu, kuna seitsekümmend võitlushimulist meest Enrico ja Giovanni Caivoli juhatusel viisid roomlasile relvi paadis Tiiberi jõge mööda. Linnas endas major Cucchi ja käputäis vapraid mehi kohutava hädaohuga iseenda suhtes püüdsid organiseerida revolutsiooni, olles nii abiks neile, kes olid ametis sama ülesandega väljaspool. Pärast sunnitud lahkumist Garibaldi ei

saanud täpsaid teateid sündmusist, kuid kuulujuttudest, mis ulatusid temani, ja sellest, mis ta luges lehtedest, ta teadis kindlasti, et tema pojad ühes paljude sõpradega olid Rooma pinnal võitlemas paavsti palgatud sõduritega.

Meil tuleks kirjutada otsekui romaani peatükk, kui tahaksime kirjeldada samme, mille abil Garibaldi pääses vangistusest ning saabus lahinguväljale: — kuidas ta 14. oktoobril 1867 läks Caprera põhjarannikule ja istus paati, mis mastiksipuuga oli varjatud hoolsate valvurite eest; kuidas noor sardiinlane Giovanni lauldes sõudis ta Maddalena saarele ja kuidas ta, minnes ühes paari seltsilisega üle lahe peasaarele, nagu röövel veetis öö graniitkaljust koopas, kuhu üks talumees tõi talle ainsa madratsi, mille võttis haige naise voodist; kuidas teine talumees Nicola naerdes tundis ta ära hoolimata ta värvi- tud juustest ning habemest ja võttis teda soojalt vastu; ja kuidas, reisisid lõuna poole Porto Pradingasse, ta sõitis mandrile kalalaeval *San Francesco*. Mis puutub sõjalaevade meestesse, kelle ülesandeks oli takistada tema põgenemist, siis olid nad tarbetult erutatud Garibaldi teenri Maurizio kahtlasest käitumisest, kes sõitis Caprerasse umbes sel ajal, kui ta peremees lahkus sealt, ega pööranud tähelepanu Moneta kanaleis ristlevate sõjalaevade hoiatustele. Lasti mitu pauku, kuid need ei tabanud teda. Samal ajal vana ning haige Garibaldi rabeles Maddalena pöösastes ning kaljudes.

Maabudes öö tulekul rohuga kaetud kaldal lõuna pool Vada küla, Garibaldi ühes nelja seltsilise Maurizio, Canzio, Vigiani ja Bassoga läks alguses Leghorni ja sealt Firenzesse, mis sel ajal oli Itaalia pealinnaks, kus elanikud võtsid

teda soojalt vastu. Kaks päeva hiljem — 22. oktoobril — ta lahkus erarongis Ternisse, kust ta sõitis hobustega poeg Menotti laagrisse Corese mäekurus.

Ettevõte oli puudulikult organiseeritud ja Garibaldi leidis väed kõige halvemas seisukorras — näljased ning poolpaljad. Sellegipärast ta otsustas otsekohe kallale tungida ja mitmele kolonile anti käsk liikuda Monterotondosse, kus teati olevat nelisada vaenlast kahe kahuriga. Loodeti korraldada öörünnakut sellele poolkindlustatud linnale, aga väsinud romagnalaste hiline saabumine, kes moodustasid parempoolse kolonni, ajas tühja selle plaani. Õnnetuseks Menotti juhitud keskkolonni ei saadud takistada algamast rünnakut, ja vaprad Genova *bersagliere*'d niideti tormijooksul maha hävitava tulega linna akendest. Mõni sada siiski tungis majadesse värava lähedal, nii et elude ohverdamine polnud asjata.

Garibaldi veetis kogu 24. oktoobri linna piiramisega ja ettevalmistustega kallaletungiks, mis oli määratud kella 4 hommikul järgmisel päeval. Öösel ta väsinud näljased sõdurid püüdsid nii hästi kui võimalik puhata porise tee ääres ja Garibaldi täis kaastunnet ning peaaegu meeletel istus nende seas umbes kella kolmeni, kuni ta sõbrad palusid teda minna puhkama lähedal olevasse Santa Maria kloostrisse. Vaevalt oli ta läinud pihtimisruumi, istunud ja toetanud valutavaid õlgu vastu seinat, kui ta ehmus häälest, mis kõlas nagu kõuekärge. Karates püsti, ta jooksis majast välja ja oli silmapilk oma meeste seas, kes tormasid värava poole, mis oli leekides. Vabatahtlikud äravõetud majades olid selle värskete kompaniide abil põlema süüdanud, ja Garibaldi kaks väikest kahurit pandi tööle

purustama neid osi, mis polnud veel hävitatud.

Paavsti sõdurid katsusid selle asemele ehitada barrikaadi laudadest ja vankritest, kuid see kavatsus polnud meeltemööda garibaldilastele, kes söötsid nagu hullumeelsed läbi leegitseva värava ja täitsid kogu linna. Garnison oli luku taga lossis, mille tallid süüdati. Lõpuks, lämbunud suitsust ja kartes plahvatust, sest püssirohu hoiuruumid olid lossi all, kaitsjad kell üksteist tõmbasid üles valge lipu ja alistusid tingimusteta. Natuke aega enne seda vapper major Testori oli ilmunud valge lipuga ning palunud neid alla anda, ja nemad olid vastuseks lasknud ta pihta ning tapnud ta. See ränk sõjaseaduste vägistamine äratas loomulikult terava pahameele surnud mehe seltsilisis ja et hoiduda riiust, Garibaldi viis metsikuks muutunud mehed linnast välja ning andis neile kaasa saateväe, kes pidi viima nad Corese mäekurusse.

Jätkates edasimarssi Garibaldi jõudis 29. oktoobril 1867 Castel Giubileosse, kus ilmus käskjalg Roomast, kes teatas, et seal korraldatakse mässukatse samal ööl. Sellepärast, kuigi kõik väed polnud kohale jõudnud, Garibaldi marssis koidiku aegu edasi Casino dei Pazzisse, kuhu ta jäi terveks päevaks, oodates teateid Roomast ja valvatud kahest paavsti kolonnist, kes olid marssinud välja tema lähenemisel. Aga et ta ei saanud mingeid märke liikumise kohta linnast, pidas Garibaldi mõistlikumaks pöörata tagasi Monterotondosse. Seal tuli vabatahtlikke järjest juurde ja 31. oktoobriks Menotti väed olid kasvanud auväärselt suureks — neis oli juba kuus tuhat meest. Seisukord poleks olnud halb, kui kohapealsed elanikud oleksid tahtnud aidata

varustada sõdureid relvade, riiete ja muude tarbeasjadega. Paavsti vägi oli nähtavasti täiesti kaotanud julguse Monterotondo kaotusest, ja mäss pealinnas, kus rahvas igatses kättemaksu eelmistele vabaduskatsetele järgnenud tapmistest, polnud sugugi lootusetu. Aga nüüd ilmes kaks tõsiasja, mida Garibaldi polnud arvestanud. Kui sõjakäiku korraldati, siis polnud Roomas paavsti vägesid. Nad hakkasid nüüd saabuma, ja Garibaldil polnud ei ratsa- ega kahurväge, millega võtta vastu nende rünnakuid. Lisaks sellele Mazzini partisanid külvasid rahulolematust tema enda vägedes, kellest kolm tuhat — pool kogu väest — lahkus taganemisel Casino dei Pazzist Mentanasse.

Neil põhjusil Garibaldi otsustas otsida teist võitlusvälja, ja 3. novembril ta viis oma väed Monterotondost Tivolisse, kavatsusega jätta Apenniinid selja taha ja läheneda lõunaprovintsidele. Umbes kella ühe ajal vägi pörkas kokku vaenlasega ja järgnes meeletu võitlus, milles garibaldilased näitasid vähem kui tavalist vaprust, ja kaks tundi neid sunniti järjest taganema seisukohtadelt, kuni nad jõudsid tagasi Mentana külla. Siin nende vähesed kahurid, mis olid hästi asetatud paremale poole, avasid nähtava mõjuga tule vaenlasele, ja täägirünnak, mis viidi läbi kogu liinil ühenduses läheda maa tulega majade akendest, sundis paavsti sõdureid taganema. Garibaldilased võitsid.

Kuid mis kasu oli võidust? Needsamad sõdurid, kes tääkidega olid kihutanud vastased väljalt, värisesid nägematu hädaohu ees — neid oli tabanud saatuslik halvatus väeridades levitud kuulujutust, et kaks tuhat prantslast olid neile tagant peale tungimas. See teade oli alu-

seta, kuid umbes kell neli De Failly väed hakkasid saabuma toeks paavsti julguse kaotanud vägedele. Nüüd oli kõik otsas garibaldilastega. Välja arvatud paar kangelast, kes andsid ägedalt tuld paavsti sõdureile Mentana akendest, kogu vägi voolas korratu massina mööda maanteed Monterotondosse; neid kihutasid taga paavsti sõdurid, kes nüüd, kui neil oli prantslasi abiks, olid täis eneseusaldust ja tegid palju kahju oma heade relvadega. Hämaruses põgenejate hulgad taganesid Corese mäekurusse, kus Garibaldi kinnitati, et osa mehi on valmis uuesti võitlema; kuid Garibaldi oli juba hääle ära karjunud, püüdes peatada põgenemist Mentanast, ja ta ei uskunud enam niisuguseid kinnitusi. 4. novembril väed panid relvad käest ja Garibaldi andis alla kolonel Caravale, Itaalia rügemendi juhatajale Coreses, kes oli teeninud tema all eelmistes võitlustes ja nüüd kohtles teda äärmise lahkuse ning viisakusega. Pärast lühiajalist viibimist oma vanas korteris Varignanost sai loa pöörata tagasi Caprerasse. Veendunud, et ta ettevõtte nurjumist ei põhjustanud niipalju halvad ettevalmistused ja Prantsusmaa vahelesegamine kui mõningate ta omade kaasmaalaste äraandlikkus, ta võis teha kogemusest järelduse, et „inimese halbuse sügavus on mõõtmatu“.

4. novembril 1867 paavst Pius IX, kardinalid ja prantsuse ning paavsti väed külastasid Mentanat võidurikkas rongkäigus, ja Itaalia luuletaja Carducci kirjutas võidetud kangelasele: „Mentanas tõusis sajandite häbi Peetruse ja Caesari verejanulisest sülelusest. Sina, Garibaldi, olid Mentanas asetanud jala Peetrusele ja Caesarile.“

Kogu Itaalia vabises vihast, ja kui sügisel 1870 Prantsuse vägi oli kokku varisenud Preisi võiduka väe ees, nii et teda polnud vaja enam karta, ja Austria garnison oli lahkunud Tiiberilt, siis tõusis üldine hüüd: „Rooma! Rooma!“ Itaalia valitsus oli sunnitud järele andma valjule nõudele. Küsimuses oli kas Rooma või revolutsioon. Seepärast anti vägedele käsk marssida üle piiri, ja Rooma sai Itaalia pealinnaks. Üks sõjakäigu juhtivaist kindraleist oli garibaldilane — „tuline Bixio“; kuid paljude ääretuks kurvastuseks Garibaldi ise puudus. 13. septembril ta kirjutas oma väimehele Canziole: „Minu armas poeg, see praht (*robaccia*), kes nimetab end Itaalia valitsuseks, hoiab mind vangis Capreras,“ ja ühele vanale seltsilisele, kes oli vangistatud ajakirjanduse seaduste vastu eksimise eest: „Olen siin sundasumisel, valvealune ööl kui päeval. Lohutagu see teid!“ Arg ja teenimatul võidutunnil tänamatu valitsus, mis võlgnes nii palju Garibaldile, vääris tema õiglast põlgust.

XXIII p e a t ü k k.

Prantsuse liitlane.

Kui erandada paavstiriik ning Austria, siis polnud võimu, keda Garibaldil oli rohkem põhjust põlata kui Prantsusmaad, kes oli kaks korda hävitanud ta ettevõtted sõjalise vahelesegamisega ja kogu aeg tarvitanud oma mõju, et lükata edasi ta unistuste teostamist — Itaalia ühendamist ja Rooma muutmist selle pealinnaks. Loomulikult võis arvata, et kui puhkeks sõda Prantsuse ja Preisi vahel, siis vana kangelase ja ta

kaasmaalaste tunded oleksid üldiselt olnud viimase poolt; ja lühikest aega näibki nii olnud. Aga kui sõda kestis, siis hakkas Garibaldile paistma, et preislased liigselt rõhutasid oma paremusi, ja 6. septembril ta pakkus võrratu lahkusega oma mõõka Prantsuse ajutise valituse teenistusse, mis oli sisse seatud pärast Sedani katastroofi ja keiser Napoleoni kukutamist. Kuu aega ta ootas asjata vastust, kuid oktoobri alguses talle teatati, et teda võetakse röömuga vastu Prantsusmaal, ja 7-ndal kindral Bordone tuli Caprerasse ning viis ta Marseilles'i „Ville de Paris“ võõrastemajja.

Garibaldi enda sõnadest selgub, et teda õieti ei tahtud — vähemalt tegelikuks teenistuseks mitte. „Nad soovisid“, kirjutab ta, „kasutada minu vaest nime — muud midagi.“ Ta tahtis juba pahaselt koju pöörata, kui talle usaldati ülesanne organiseerida mõni sada Itaalia vabatahtlikku, kes olid sel ajal Cambèry's ja Marseilles's; ta hakkas moodustama korpust kõigi rahvaste meestest. Sellest korpusest sai tulevase Vosges'i väe algidu.

Mis tähendas see ametlik külmus? Kas tuli see sellest, et valitsevad pead ei tahtnud usaldada haiget kuuekümnepoolmeaastast vanameest? Või kardeti, et kui Garibaldile usaldada tema kuulsusele vastav vägi, siis ta kasutab seda selleks, et teha keerukat seisukorda veelgi keerukamaks? Garibaldi kindel veendumus oli, et Prantsusmaa ei vajanud sel tunnil niipalju kaitsekomiteed kui tugevat meest, diktaatorit, kes oleks ühendanud enda isikus kõrgema tsiviilning sõjalise võimu. Vahtides ringi, ta ei näinud kuski isikut, kel oleks võimeid saada jagu kohutavaist raskusist, mis rõhusid rahvast.

Cremieux ja Glas-Bizoin olid mõlemad ausad mehed, kuid nad ei suutnud tõsta Prantsusmaad kuristikust, millesse Napoleon oli ta kukutanud. Gambetta³² oli parem; tal oli energiat ja andi. Aga isegi Gambetta jaoks olid olud liiga rasked ja tema kas ei osanud või kartis läheneda sellele, mis Garibaldi arvates oli esimene ning karjuv vajadus — saata erru juhid, kelle saamatus oli viinud uhke rahva alandusse ning hukatusse. Garibaldi ei räägi kuski lähemalt oma ülesande iseloomust, kuid ta märkustest võib oletada, et ta sõitis Prantsusmaale päästjana — valmis, kui talle antakse küllaldaselt võimu, parandama ta kindralite ränki eksitusi ning panema piiri võidukate, Pariisi piiramisele marssivate preislaste edasiliikumisele, hävitades ühenduse nende väeosade vahel. Meil pole kavatsust kirjeldada üksikasjaliselt Garibaldi Prantsuse sõjakäigu sündmusi, sest ühenduses ta elu peasihtidega sellel tundub vähe tähtsust ja kuigi see ei vähenanud, siis kindlasti ka ei suurendanud varem saavutatud kuulsust.

Vägi, millega ta läks rindele novembri keskel, koosnes kuue kuni kaheksa tuhandest mehest, mille kaht brigaadi juhtisid ta pojad Menotti ja Ricciotti, kuna Werderi vägi, mille vastu ta sõdis, koosnes kahekümne tuhandest mehest, kaasa arvatud tugev ratsa- ning kahurvägi. Kuid vabatahtlikkude meeoleu oli suurepärane, ja Châtillon-sur-Seine'il tungis Ricciotti neljasaja mehega kallale tuhandele preislasele, lõi neid ning võttis vangi sada kuuskümmend seitse meest. See hiilgav saavutis maksis garibaldilastele ainult kuus surnut ja kaksteist haavatut.

5 päeva hiljem (26. novembril 1870) Garibaldi tegi ääretu rumaluse, astudes võitlusse Werderi

vägedega Lantenay's, mitte kaugel Dijonist, Burgundia pealinnast. Ta väed lähenesid van-kumatult pommiderahe all, mida valati nende peale vaenlase kahureist, ja Garibaldi süda peksis tugevasti, kui Preisi õppinud sõdurid ei suutnud enam vastu panna tormilisele rünnakule ja lahkusid kiltmaalt ning taganesid Dijoni.

Samal ööl Garibaldi jooksis tormi linnale, aga kuigi ta noored väed näitasid äärmist vaprust, ülesanne käis neil üle jõu. Kell kümme teatati kindralile, et vaenlase vastupanu oli kohutav ja mehi ei saa sundida sammugi edasi astuma. Sellepärast andis Garibaldi väga vastumeelselt käsu taganeda Lantenay'sse, mida preislased ründasid järgmisel õhtupoolikul tublisti suurema väega. Kuid õiget võitlust ei tekkinudki, sest vabatahtlikud jätkasid üsna rahulikult taganemist Autuni. Garibaldi ei hoolinudki sellest eriliselt. „Vahel“, kirjutab ta, „tuleb mehi kohelda nagu härgi. Kui nad kisuvad end lahti, siis tuleb neil lasta joosta oma heaksarvamise järgi.“

Autunis Vosges'i vägi moodustus uuesti, välja arvatud üksikud osad ja isikud, kel polnud enam julgust.

Preislaste rünnak, mis tuli õieti üllatusena, oleks pidanud õnnestuma, kuid tänu Garibaldi energiale, ta kahurilaskjate osavale tööle ja ta sõdurite taltsutamata vaprusele, vaenlane löödi tagasi.

Suurema osa detsembrit Garibaldi viibis Autunis, kus ta organiseeris uusi vägesid. Vahepeal Loire'i suur vägi kindral Bourbaki' juhatusel tungis edasi ja preislased olid sunnitud evakueerima Dijoni. Garibaldi saatis otsekohe mõningad kütikompaniid linna okupeerima, ja

neile järgnes varsti kogu vägi. 21. jaanuaril 1871 vaenlane tuli uuesti, ja Garibaldi ei saa hoiduda avaldamast imetlust nende kindla vapruste ning distsipliini üle.

„Ma pole kunagi näinud paremaid sõdureid“, kirjutab ta, „kui nägin enda ees sel päeval. Kolonn, mis marssis meie keskmistele seisukohtadele, näitas otse imekspandavat vaprust ning enesevalitsust. Nad tulid tiheda massina nagu vihmapihv, mitte rutates, vaid päris kohutavalt korralikult ning külmavereliselt.“

See kolonn, kellele kogu liinil andis tuld meie kahur- ning jalavägi, kes olid asetatud Talanti ja Fontaine'i ette paralleelselt teele, jättis lahinguvälja täis laipu, kuid varjatud kohtades nad seadsid end uuesti ritta ja alustasid jälle edasimarssi sama külmavereliselt ning rahulikult nagu enne. Need olid hiilgavad väed.“

Garibaldi enda mehed panid vastu suure visadusega ja päeva lõpuks polnud kumbki pool midagi võitnud. Järgmisel päeval tekkis veel meeletum võitlus ja mõnda aega võit kaldus preislaste poole, kes suure ägedusega ründasid ja lähenedes tihedais kolonnides sundisid garibaldilasi tagasi tõmbuma, välja arvatud nende neljas brigaad. Sellele väeosale kuulub lahingu au, sest ta pani edukalt vastu pahemal tiival ja käsitsivõitluses vallutas 61. Preisi rügemendi lipu, mis oli maetud laipade kuhja alla. „Olen näinud“, ütleb Garibaldi, „rohkem kui ühe metsiku lahingu oma elus, kuid harva olen näinud nii suurt laipade hulka väikesel väljal, nagu nägin põhja pool varemmainitud ehitist, mida okupeerisid neljas ja osalt viies brigaad.“ Nii nimetatud neljandas brigaadis polnud tegelikult

rohkem kui tuhat meest; viiendas vähem kui kolmsada.

Dijonis preislasi löödi, kuid pärast Pariisi langemist Garibaldi seisukord muutus võimatuks. Vaherahu, mis valitses Pariisis ja kogu Prantsusmaal, polnud maksev Dijoni kohta, ja preislased valmistusid võitma kangekaelse vaenlase väikest väeosa, kes okupeeris seda linna. Sellepärast Garibaldi andis 31. jaanuaril käsu taganeda.

Garibaldi oli teinud õnnetu maa heaks kõik, mis oli ta võimuses, ja rohkem ta ei suutnud teha. Sellepärast ta läks Marseilles'i ja sealt edasi Caprerasse, kuhu ta jõudis 16. veebruaril 1871.

Oleme avaldanud Garibaldi arvamuse Preisi vägedest, ja kahtlemata on huvitav teada, mis preislased mõtlesid Garibaldist. Suur sõjamees Manteuffel, Prantsuse-Preisi sõja ajaloolane, kirjutab järgmist:

„Garibaldi taktikat iseloomustab eriliselt kiire liikumine, tark vägede jaotus, mida võetakse ette lahingu ajal tule all, ta kallaletungide jõud ning tugevus, mis osalt oleneb sõdurite vaprust, kuid näitab, et kindral kunagi silmapilgukski ei unusta lahingu peasihti, nimelt: kiirete üksteisele järgnevate rünnakutega kihutada vaenlane seisukohtadelt. Seda talle iseloomulikku omadust tõestab hästi üks võitlus, mis ühesuguselt näitab meie sõdurite kangelaslikkust ja garibaldilaste vaprust. 61. brigaadi lipp oli maetud surnute ja haavatute kuhja alla, sest neil oli võimatu põgeneda Garibaldi kiire liikumise eest. Garibaldi võidud olid osalised ja ei kestnud; aga kui kindral Bourbaki oleks teotsenud tema

nõuande kohaselt, Vosges'i sõjakäik oleks olnud õnnelikumaid 1870.—71. aasta sõjas.“

Ja prantslased? Laseme Michelet kirglikul ilukõnel väljendada rahva õilsama osa tundeid.

„Euroopas on üks kangelane“, kirjutab ajaloolane, „üks! Ma ei tea teist. Kogu ta elu on legend, ja kuigi tal oli suurim põhjus vihata Prantsusmaad, kes oli röövinud ta Nizza, lasknud anda talle tuld Aspromontes, võidelnud tema vastu Mentanas, siis kujutlege, et see mees lendas ohverdama end Prantsusmaa eest. Ja kui tagasihoidlik ta oli! Talle ei tähendanud midagi, et ta asetati tähtsusetuile kohtadele, mis sugugi ei väärinud teda. Suur mees, minu Garibaldi! minu ainus kangelane! alati kõrgem kui saatus. Kui uhkelt tõuseb ta monument ja paisub tulevikku! Ilus on ka nende õilsate itaallaste elu, kes nii vapralt püüdsid aidata teda! Ei meri ega kesktalviste Alpide raskused suutnud neid kinni pidada.“

XXIV p e a t ü k k.

Päeva lõpp.

Oleme jõudnud oma viimse peatükini, mis on ka kõige lühem. Garibaldi sõjapäevad olid möödas ja nüüd ta andus ülesandele, mis ei osutunud kergeks — oma maja korraldamisele. Mäletatavasti ta 1860. aasta jaanuaris sõlmis nimelise abielu daamiga, kes oli veel praegugi ta seaduslik naine. Kuid juba enne seda tal oli tekkinud vahekord ühe talunaisega Nizzas, kelt tal oli mitu last. Nendest oli kõige vanem nimetatud Anitaks — Montevideo kangelase

järgi. Aastaid see vahekord „Anita emaga“ rõhus ta südametunnistust, kuni ta 1877. aastal katsus saada lahutust naisest, et abielluda ta lihtsa võistlejaga. Kaks aastat hiljem see läks korda; ja 72-aastasena ta tegi heaks selle, mida võib õigusega nimetada suureks eksituseks.

Püüdes toita oma noort perekonda, Garibaldi, vaevatud jooksjahaigusest, oli õige raskes seisukorras. Kehaline töö oli väljaspool küsimust, sellepärast ta otsis rahva poolehoidu kolme romaaniga — *Clelia*, *Vabatahtlik* ja *Tuhandevägi* — mis olid kõik haletsemisväärselt nõrgad. „Ma tean“, kirjutas ta, „niisama hästi nagu kõik teisedki, kui väärtusetud on mu tööd, mis on kirjutatud motiivil, millest pole tahtmist rääkida.“ 1875. aastal olid mõlemad kojad otsustanud anda talle ilusa autasu ja pensioni, kuid ta oli selle kindlalt tagasi lükanud.

„Kingitis oleks mulle Nessose särgiks³³. Ma kaotaksin une, tunneksin käsiraudade külmust, näeksin oma kätel vereplekke, ja igakord, kui kuulen valitsuse ülekohtust ning rahva viletsusest, peaksin häbi pärast katma näo.“

Ja ometi, kellel oleks olnud rohkem õigust nõuda valitsuselt tasu kui „kahe riigi võitjal“!

28. märtsil 1882 Garibaldi külastas Palermot, kus inimesi pani kohkuma ta muutunud välimus: ta endisest isikust oli jäänud vaid vari. 17. aprillil ta sõitis jälle tagasi Caprerasse, kust hakkas tulema sagedasi kuuldusi kangelase haigusest. Kuid need ei tekitanud erilist rahutust, sest juba kuus aastat oli teada, et ta tervis nõrgenes. 2. juunil tuli teade, et ta on surnud. Võimatu on kirjeldada kurbust, mida tekitas see teade ta ustavate kaasmaalaste südameis. Ta oli siis läinud — oma aja suurim ning vapraim itaallane,

mees, kes oli tõstnud Itaalia tuhande ja näidanud maailmale, et rüütellikkus kõige kõrgemal kujul polnud veel kustunud! Kaotus võis õigusega tunduda asendamatu.

Väga liigutav oli lõpustseen merega ümbritsetud saarel, mis oli nii kaua olnud Garibaldi koduks. „Ta viimne kiri“, ütleb Jessie White Mario, „oli kirjutatud 29. mail meteoroloogia professorile Palermo ülikoolis. Ta palus teatada uue komeedi seisukohta ja päeva, mil komeet on kõige suurem. Siis muutus ta hingamine raskemaks ja jõud kahanes kiirelt. 2. juunil ta lamas kogu õhtupooliku vaikselt, vahtides lahtisest aknast merele, mis oli olnud ta esimeseks ja viimseks armastuseks. Ta pilk puhkas kahel linnul, kes lõbusalt siristasid aknaäärel. Ta sosistas: „Võib-olla need on mu lapsukeste hinged, kes on tulnud mind kutsuma. Toitke neid, kui olen lahkunud.“ Veel kord ta silmad otsisid taevast, merd; siis oma armsate nägusid; ta viimne pilk oli „armsaimale pojale“ Menottile. Õhtul, viis minutit enne poolt seitset, 2. juunil 1882, kotka silmad olid sulgunud, pasuna hääl oli vaikinud, „armastav lõvisüda oli lakanud peksmast“.

Kommentaariid.

1. **Ciro Menotti** (1798—1831) oli itaalia patrioot, kes 1831. aastal katsus muretseda Itaalia kuningatrooni Moodena hertsogile Front IV. Katse ebaõnnestumisel viimane salgas ta maha ja ta poodi üles kui vandeseltslane.

2. **Karbonaariid** olid salajase poliitilise ühingu liikmed Lõuna-Itaalias ja hiljem ka Prantsusmaal (1820—48). See ühing tekkis Napoleon I valitsuse ajal ja selle sihiks oli rahvuslik vabadus ning vabameelsemad valitsussüsteemid. Liikmete suure arvu ja hea organisatsiooni tõttu see ühing avaldas suurt mõju poliitilises liikumises, eriti 1820./21., 1831. ja 1848. aastal.

3. **Saint-Simon'i järelkäijad** — Claude Henri Saint-Simon (1760—1825) oli (pahempoolsete vaadetega) prantsuse kirjanik ja esimese utopistliku sotsialistliku kooli rajaja. Tema õpilased levitasid 1825.—1832. aastal uut sotsialistlikku õpetust laiadele hulkadele.

4. **Kaaperdusekiri** oli eralaevadele antud riisumisluba, mille järgi nad meresõjas võisid vangistada vaenlase era- ning kaubalaevu. See õigus kaotati Pariisi mereõiguse deklaratsiooniga 16. apr. 1856.

5. **Guerillavägi** — nii nimetati hispaanlaste sissisõja väesalku, mis esmakordselt moodustati Napoleoni vastu 1808. aastal.

6. **Laguna** linn — linn Brasiilias, Santa Catharina riigis.

7. **Karlistide sõda** — karlistideks nimetati Hispaanias 1833. aastast alates Don Carlose (Carlos II), tema poja (Carlos III) ja pojapoja (Carlos IV) poolehoidjaid, kes veristes karlistide sõdades 1834.—40. ja 1872.—76. aastal võitlesid nimetatud printside trooniõiguse eest.

8. **Rosas'e väed.** — Juan Manuel de Rosas (1793—1877) oli Buenos Airese türann ja silmapaistev isik Argentiina ajaloos. Tema sõjavägi oli kõige tugevam ja vapram, ühtlasi ka kõige kardetavam kogu maal.

9. **Bandiera ja Ricciotti.** — Vennad Bandierad olid noored vabadust igatsevad itaalia patrioodid. Kuuldes 1844. aastal, et Napoli kuningriigis valitses ärev meeleolu ja rahvas oli valmis tõusma, niipea kui ilmub juht,

nad kogusid 19 meest, kes olid kõik valmis elu ohverdama, ja sõitsid sinna. Kuid nad ei leidnud toetajaid ja üks nende omist seltsilistest andis nad ära; nad surmati ühes 7 kaaslasega (nende seas ka Ricciotti) 23. juulil 1844. Nende surmal oli ääretult suur moraalne mõju kogu Itaalias, võimumeeste tegu mõisteti üldiselt hukka ja Bandierade ning nende kaaslaste märtrisurm kandis vilja järgmistes revolutsioonides.

10. **Trastevere** — linnaosa Roomas, mis asub paremal pool Tiiberi jõge, linnaäärne.

11. **Gladstone** — William Ewart Gladstone (1809—98), vabameelne inglise riigimees, oli korduvalt inglise peaministriks. Ta oli oma poliitilises tegevuses alati aus ning õiglane ja esines väikeste rahvaste õiguste kaitsjana. Ta oli tegev ka kirjanikuna ning avaldas oma mõtteid sagedasti kirjades ja kõnedes.

12. **Barnabiidid** — 1530. aastal Milanos asutatud katoliku usundiline ühing, kelle sihiks oli misjonitöö (hingeravi, haridus, haigete eest hoolitsemine) vaesemate rahvakihtide seas.

13. **Kapitool** (ladina keeli *Capitolinum*) oli Rooma linna kindlus, mis isegi pärast seda, kui ta kaotas sõjalise tähtsuse, jäi kogu Rooma riigi usundiliseks ja poliitiliseks keskuseks kui koht, millel asub Kapitooli jumalatekolmiku (Jupiter, Juno, Minerva) tempel.

14. **Ilmikpreestrid** — vaimulikud, kes ei kuulu ühesegi vaimulikku orduisse (saksa k. *Weltgeistliche*, *Laienpriester*, ladina k. *Clerici saeculares*).

15. **Carmen** — 400-tonnine laev, kuuluv ettevõtlikule genovalasele signor Pietro Denegrile, kes usaldanud selle Garibaldile teravilja ning hõbeda koormaga tema enda hõbedakaevandusist Cerros ja Pasquas Peruus.

16. **Kabe** — nõöbi-, nupumäng, tambrett.

17. **Krimmisõda** kestis 1853—56. Sõdisid Prantsuse, Inglise, Austria ja Sardiinia riik Venemaa vastu. 1855. aastal langes kindlus Sevastopol. Sõda lõppes liitlaste võiduga.

18. **Campanile** (itaalia keeles sõnast *campana* — kell) — kiriku kellatorn, mis itaalia ehitusviisi järgi seisab eraldi kiriku kõrval.

19. **Piazza** — itaalia keeles plats, eriti turuplats.

20. **Pour ce que me concerne** — niipalju kui see minusse puutub.

21. **Kossuth** — Ludwig Kossuth (1802—94) oli

Ungari vabadusvõitluste juht Austria vastu 1848./49. a. Pärast Ungari vägede lüüasaamist (1849) põgenes ja organiseeris hiljem Itaalias ungari leegioni, mis võitles Garibaldi all.

22. **Miljon Püssi fond** — Garibaldi poolt jaan. 1860 algatatud rahakogumise tagajärjel kujunenud kapital vabadusvõitlejaile relvade hankimiseks.

23. **Cacciatori** — itaalia keeles kütid.

24. **Giacomo Medici** (1817—82) — itaalia patrioot, kes võttis osa pea kõigest Garibaldi sõjakäikudest.

25. **Alexandre Dumas** vanem (1802—70). Kuulus ja väga viljakas prantsuse romaanikirjanik. Eriti kuulsaks said ta romaanid *Kolm musketääri*, selle järg *Kakskümmend aastat hiljem*, *Krahv Monte Kristo* ja teised. Ta oli väga liikuv ja võttis osa Garibaldi sõjakäigust Sitsiilias ning Napolis, mida ta kirjeldas raamatus *Garibaldilased* (1861).

26. **Te Deum** — vana ladinakeelse kirikulaulu algsonad (*Te Deum laudamus* — Sind, Issand, kiidame). Seda laulu tarvitatakse palju katoliku kirikus ja mitmed komponistid on seda seadnud tänuhümniks eriliste sündmuste puhul.

27. **Püha Januariuse jäänused** — Napoli kaitsjapühak. Olevat olnud märter keiser Diocletianuse valitsuse ajal IV sajandi alul. Sai kuulsaks ime läbi, et tema kahes pudelis alalhoitav veri muutub vedelaks, kui see tuuakse ta pea lähedale. 19. sept. on päev, millal see ime sünnib.

28. **Zuaavid** — teatavate jalaväerügementide nimetus Prantsuse sõjaväes. Korpus moodustati esmakordselt Alžeerias 1831. aastal ainult pärismaalastest zuaavidest (berberite suguvõsast). Hiljem need rügemendid muutusid puht-prantsuse rügementideks. 1860. aastal Lamoricière moodustas prantslastest niinimetatud paavsti zuaavide leegioni.

29. **Mameli 48. aasta hümn** — Goffredo Mameli (1827—49) oli Itaalia poeet ja patrioot, kes võttis osa vabadusvõitlustest ja suri Rooma kaitsmisel saadud haavast 6. juulil 1849. Ta kirjutas rea isamaalisi laule, millest eriti kuulsaks sai 1847. a. kirjutatud *Fratelli d'Italia*. See levis kiiresti ja 1848. ja 49. aastal lauldi seda kõigis poolsaare paikades ning lahinguväljadel.

30. **Anneksiooniakt** — võõraste riikide valitsuse ülevõtmine.

31. **Rè Galantuomo** — Kuningas Aumees, kuningas Victor Emmanuel II hüüdnimi.

32. **Gambetta** — Leon Gambetta (1838—82) oli prantsuse riigimees. Pärast Napoleon III kukutamist (4. sept. 1870) kuulutas ta Pariisis vabariigi välja ja põgenes 7. okt. ümberpiiratud Pariisist, oli Tours'is sõjaministrina tegelikult diktaator. Ta oli alguses pahempoolsete juht, kuid muutus hiljem mõõdukamaks. 1881. aastal moodustas ta n. n. suure ministeeriumi, mis süiski varsti langes.

33. **Nessose särk** — Nessos oli kentaur (kreeka muinasolend, kelle ülemist kehaosa kujutatakse inimesena, alumist hobusena), kes oma mürgisesse verre kastetud särki läbi põhjustas Herkulese surma. Sellest on tekkinud ütlus „Nessose särk“; mis tähendab „hädaohtlikku kingitist“.

Nimede hüüldamist.

Bersagliere — bersaljeere; Bologna — bolonja; Brescia — bresa; Brignon — brinjon(g); Brown Young — braun jan(g).

Cacciatori — katšatoori; Castalcicala — kastelčikala; Cavour — kavuur; Chiavari — kiavaari; Ciceruacchio — čičeruakchio; Ciro — čiiro; Civita Vecchia — čivita vekkia; Comacchio — komakkio.

De Mérode — dö merood; Dolmage — dolmidž; Dowling — daulin(g); Dumas — dümaa; Dunne — dan.

Genova — džeenova; Giacomo — džaakomo; Giuseppe — džuseppe; Gladstone — glädston; guerilla — gerilja.

Hugh Forbes — hjuu foobz.

Lago Maggiore — laago Madžoore.

Marseilles — marsei; Medici — meediči.

Oudinot — udinoo.

Ricciotti — ritišôti; Romagna — romanja.

Saint Simon — sän(g)-simon(g); Stafford — stäföd;

Styles — stailz.

Ticino — tičiino.

Wight — uait.

Zambianchi — tsambianki; Zucchi — tsukki.

Stard

Tartu

Tähe 2. - 145

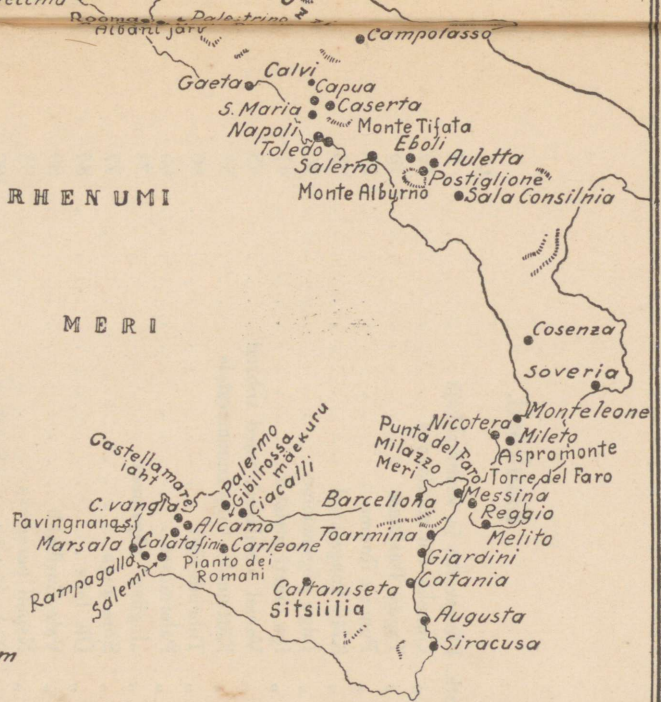
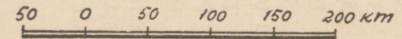
Sardiinia

Caprera
Aranci

TYRRHENUMI

MERI

ITAALIA KAART

Sisukord.

	Lk
I ptk. Päevavaras ja vastuhakkaja	5
II „ Önnelik elu rohtlaanes	10
III „ Tagasi Itaaliasse	16
IV „ Punane Rooma	22
V „ Kõik kangelased	28
VI „ Julge põgenemine	36
VII „ Iga ameti 'meister'	41
VIII „ Vanad vaenlased, uued sõbrad	48
IX „ Kättemaks valgekuumeestele	53
X „ Tuhandevägi	60
XI „ Palermosse	66
XII „ „Inglise“ rügement	73
XIII „ Sõja auga	77
XIV „ Üle lahe	84
XV „ Vale-Garibaldi	89
XVI „ Napoli peremees	95
XVII „ Sõdurid teistest rahvustest	100
XVIII „ Ägedaim võitlus	106
XIX „ Briti leegion	109
XX „ Uusi haavu — ja London	117
XXI „ Võitlus Tiroolis	122
XXII „ Teine rünnak Rooma vastu	126
XXIII „ Prantsuse liitlane	133
XXIV „ Päeva lõpp	139
Kommentaariid	142
Nimede hääldamist	145
Itaalia kaart	146, 147

1.50

nr

1
2

220

HIND 1 KR. 75 S.